

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
тилшунослик институти

Э.БЕГМАТОВ, А.МАМАТОВ

АДАБИЙ НОРМА НАЗАРИЯСИ

III қисм

*(Адабий норманинг шаклланиши ва яшаш
қонуниятлари)*

ТОШКЕНТ,
1999

Э.БЕГМАТОВ, А.МАМАТОВ. АДАБИЙ НОРМА НАЗАРИЯСИ. (Адабий норманинг шаклланиши ва тили қонуниятлари). III қисм.

Тошкент, 1999, 140 бет.

Филология фанлари докторлари, профессорлар Э.Бегматов ва А.Маматовнинг "Адабий норма назарияси" номи тадқиқотининг олдинги икки қисмида жаҳон тилишунослигида тил тушунчаси аъунинг ўрганилиши, шунингдек, тил нормасининг тил тизими, тил тузилишига, узусга муносабати таҳлил қилиниб, ўзбек адабий тили нормаларининг асосий типлари белгиланган эди. Мазкур қисмда эса адабий норманинг шаклланиши ва тили қонуниятлари муфассал таҳлил этилади.

Китоб олий ўқув юртилари талабалари, аспирантлар ва шу соҳа бўйича илмий қизатишлар олиб бораётган барча тилишунос мутахассисларга мўъжаблик бўлган.

Тақризчилар: филология фанлари докторлари,
профессорлар Н.МАХМУДОВ,
Б.ЎРИНБОВ

© Э.БЕГМАТОВ, А.МАМАТОВ, 1999.

СУЗ БОШИ

“Адабий норма назарияси” тадқиқотининг биринчи қисмида¹ тил нормаси тушунчаси, унинг ўрганилиш тарихи, бу масаланинг чет эл тилшунослигида, шунингдек, туркий ва ўзбек тилшунослигида тадқиқ қилиниши, иккинчи қисмида эса² тил нормаси тушунчасининг тил тизими, тил тузилишига, узусга муносабати, лисоний нормаларнинг кўринишлари, адабий тил ва адабий норманинг моҳияти таҳлил қилиниб, ўзбек адабий тили нормаларининг асосий типлари белгиланган эди.

“Адабий норма назарияси” тадқиқотининг учинчи қисми адабий норманинг шаклланиш, яшаш ва ривожланиш қонуниятлари, адабий тилни нормаланишнинг илмий мезони ва усуларини ўрганишга бағишланмоқда. Тилга олинган масалалар ниҳоятда мураккаб бўлиб, улар ҳозирги давр тилшунослигида яхлит ҳолда деярли тадқиқ қилинган эмас. Бу масалаларга оид баъзи фикрларни турли тадқиқотларда тарқоқ ҳолда ва асосан эпизодик характердаги таҳлиллар шаклида учратиш мумкин. Мана шундай таҳлилларни яхлит бир тадқиқот шаклига келтириш ва уларни янада ривожлантирган ҳолда ўзбек адабий тили нормаларига тадбиқ этишга уриниш ушбу сатрлар муаллифлари томонидан амалга оширилмоқда³.

Ҳар қандай адабий тилнинг ўзига хос шаклланиш ва ривожланиш қонуниятлари бўлиб, бу қонуниятларнинг ички моҳияти адабий нормаларнинг хусусиятлари билан боғлиқдир. Адабий тил умумхалқ, тилининг юқори, олий шакли сифатида ҳар доим нормативликка интилади. Чунки адабий тил умумхалқий қурол бўлиб, унинг лисоний воситалари, у амал қиладиган илмий ва амалий

¹ Бегматов Э., Маматов А. Адабий норма назарияси. – Тошкент, 1997, 92 бет.

² Бегматов Э., Маматов А. Адабий норма назарияси (Адабий норманинг типлари), II қисм. – Тошкент, 1998, 134 бет.

³ Бегматов Э., Бобоєва А. Асомиддинова М. Адабий норма ва нутқ маданияти. – Тошкент, Фан, 1983, 8-89-бетлар. Маматов А.Э. Ҳозирги ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари. – Тошкент, 1991, 5-111-бетлар.

қондалар, уларни талбиқ қилишни тартибга солиб турувчи дареликлар, қўллашчилар, кўргазмали қуроллар, умуман ўқув жараёнида шундай тилим ҳар доим муайян даражада адабий тил нормаларини такомиллаштириб боришни талаб қилади. Бундай такомиллаштириш аввало адабий тилнинг умумхалқ алоқа қуроли сифатидаги вазифасини унумлироқ, яхшироқ бажаришига хизмат қилса, иккинчидан, адабий тилнинг ўз лисоний негизи бўлмиш халқ суғашув тилидан узоқлашиб кетмаслиги таъминланади.

Адабий тил ундан, фойдаланувчи жамият аъзоларининг мушгарақ қуроли сифатида барча учун бир хилда тушунарли, фойдаланишга қулай бўлиши, қўлчиликка мақбул тушиши лозим. Бунинг устига адабий тил ва унинг лисоний воситалари тил эгаси бўлмиш жамият аъзоларининг эстетик ва этикавий талабларига, маданий ва маънавий эҳтиёжларига ҳамоҳанг бўлиши зарур. Мана шу маънода адабий тил нормалари нафақат лисоний (лингвистик) жиҳатдан, балки бир қатор нолисоний (экстралингвистик) омиллар, миллий қадриятлар нуқтаи назаридан ҳам баҳоланади.

Ҳар қандай адабий тил пировард натижада нафақат нафосат ва ахлоқ жиҳатдан баҳоланган тил, балки ўзида халқнинг эстетик ва ахлоқий, бадиий ва фалсафий, диний ва этнографик, тарихий ва ижтимоий, кенг маънода мафкуравий ва маънавий қарашларини, улар ҳақидаги тушунчалар, тасаввурлар, категориялар, мушоҳадаларни ўзида ифода этувчи, мужассамлаштирувчи ҳамда авлоддан авлодга олиб ўтувчи, асровчи ва сақловчи маънавий қуролга, хазинага айланади. Шу сабабли ҳам тилни шунчаки алоқа қуроли деб билиш ва баҳолаш ниҳоятда чегаралидир. Тилни, **бир томондан**, ўта қадимий, кўҳна халқ даҳоси, ижоди, маданияти ва маънавиятининг, **иккинчи томондан** эса, доимо замонавий навқирон мероси, бойлиги деб билиш лозим бўлади. Ўзбек халқи ўзининг барча қадимий маънавий бойликлари билан бир қаторда миллий тилини ҳам кўҳна тарих қаъридан ҳозирга қадар авайлаб, сақлаб, асраб келади. Бу ўринда Ўзбекистон Республикаси Президенти

И.А. Каримовнинг мана бу фикрини эслаш муҳимдир: *“Аждодларимиз ўз наслларини умумбашарий туйғулар, ўлмас шарқ фалсафаси, миллий қадриятларимиз руҳида тарбия қилиб келганлар. Ота-боболаримиз асрлар давомида тилимизни, дилимиз ва динимизни, ўзбекнинг ўлигини ҳар томонлама асраб авайлаб, баркамол авлодларни вояга етказдилар. Бундай фазилатлар асл эътиборга кўра бизнинг заҳматкаш ҳалқимизга муносибдир ва бу билан ҳар қанча гурунлансак арзийди”*⁴.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, ўзбек халқи миллий маданияти ва маънавиятининг барча соҳалари каби тилга, ўзбек адабий тилини янада ривожлантиришга, унинг қонуний ҳуқуқларини тиклашга катта эътибор бермоқда.

Ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилиши мана шу улуғ ва муқаддас ишнинг дебочаси бўлди. Давлат тили ҳақидаги қонунни амалга ошириш бўйича бир қанча қарорлар, давлат дастурлари қабул қилинган ва улар изчиллик билан амалга оширилмоқда. Мана шундай улкан ишнинг ташаббускори ҳам, итҳомчиси ҳам юртбошимиз Ислоҳ Абдуғаниевич Каримовдир. У киши ўзининг деярли барча нутқлари, асарларида миллий қадриятлар, халқ маданияти ва маънавияти, миллий истиқлол мафқураси ҳақида гапирар экан, тилнинг аҳамияти, Ўзбекистоннинг ўтмиши ва ҳозирги аҳволи, истиқболи ҳақида ҳам ўзининг теран мулоҳазаларини билдирган⁵. Бу мулоҳазалар Ўзбекистон давлати истиқлол даврида олиб бораётган тил сиёсатининг негизини ташкил қилади.

⁴ *Ислоҳ Каримов*. Биздан озода ва обод Ватан қолсин. Тошкент, “Ўзбекистон”, 1996, 207-208-бетлар.

⁵ *Ислоҳ Каримов*. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат ва мафкура, 1. Тошкент, Ўзбекистон, 1996, 45, 46, 80, 84, 94, 203, 223-бетлар; *Ислоҳ Каримов*. Биздан озода ва обод Ватан қолсин, 2 – Тошкент, “Ўзбекистон”, 1996, 78, 96, 98, 99, 133, 207, 208, 231, 260, 294, 333, 371-бетлар; *Ислоҳ Каримов*. Ватан саждагоҳ каби муқаддаслар, 3. Тошкент, “Ўзбекистон”, 1996, 278, 281, 382, 283-бетлар. *Ислоҳ Каримов*. Бунёдкорлик қўлидан, Тошкент, “Ўзбекистон”, 211-212, 280, 282-бетлар; 4. Ўзбекистон XX аср бўсағасида. Тошкент, “Ўзбекистон”, 1997, 74, 82, 184, 259-бетлар;

Юртносинини халқимизнинг маънавияти ҳақида, миллий истиқлол мафқураси ҳақида фикр юритад экан, бу муқаддас тушунчиларни ташкил этувчи ҳодисалар қаторида тил омичини ҳам доимо уқтириб келганининг гувоҳи бўламиз. *"Миллий истиқлол мафқураси халқимизнинг аълоий анъаналарига, уфумларига, тилига, дилига, руҳиятига асосланиб, келажакка ишонч, меҳр-оқибат, инсоф, сабр-тоқат, адолат, маърифат туйғуларини оңғимизга сингдириш логич"*. **Президентимиз таъкидлаганларидек,** *"халқимизнинг асрлар оша яшаб келган анъаналари, урф-одатлари, тили ва руҳи негизига қурилган миллий мустақиллик мафқураси, умуминсоний қадриятлар билан маҳкам уйғунланган ҳолда"*⁶ шаклланади.

Шундай қилиб, тил шунчаки ва фақатгина ўзаро алоқа воситаси эмас, балки халқ маънавиятининг таркибий қисмидир. Миллий мустақиллик мафқурасини яратишдан мақсад истиқлолга эришган ўзбек халқини улут келажак сари руҳлантириш, уни мақсад атрофида бирлаштириш, жипслаштиришдир. Ушбу вазифани адо этишда тилнинг, она тилнинг ҳам муносиб ҳиссаси бор.

Президентимиз Исләм Каримов ўзбек тилининг бу хўсўсиятини юксак баҳолайди: *"Она тилининг буюк аҳамияти шундаки, у маънавият белгиси сифатида кишиларни яқин қилиб жипслаштиради"*⁷.

Тил халқ миллий қадриятлари, маънавияти, ҳатто мафқурасининг таркибий қисми сифатида кишилар ўртасида нафақат ўзаро алоқанинг, балки уларни тарбиялашнинг қуроли ҳамдир. Она тилга ҳурмат Ватанга муҳаббатдир. Она тилни сўзловчи — бу ўш тилнинг ватани бўлмиш Ўзбекистонни тўғиландир.

Она тилга муносибат жамият анъоларини тарбиялашнинг муҳим қуролидир. Тилга муносибат, бу умуминсоний маданиятнинг таркибий қисмидир. Шу сабабли ҳам Президентимиз миллий истиқлол йўлининг

⁶ *Исләм Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод сўснат, мафқура, 203-бет.*

⁷ *Исләм Каримов. Ватан саядагоҳ каби муқаддасдир, 283-бет.*

⁸ *Исләм Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, мафқура, 80-бет*

ёвуз мухалифларини фош қилар экан. XII чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг XV сессиясида (1994 йил) сўзлаган нутқида шундай деган эди: “Умуман бу интилишларни (мухалифларнинг хатти-ҳаракатларини – Э.Б., А.М.) қандай баҳолаш мумкин? Яна асрий урф-одатларимизнинг, ўзгичимизнинг толирига болти урамизми? Наслу насабимизни қайтадан унутамизми? Фарзандларимизни яна динсиз ва тилсиз этиб тарбиялаймизми?”⁹

Юқоридаги таҳлиллардан кўринадики, ўзбек тили ундан фойдаланувчиларнинг ўзаро алоқа, мулоқот курали бўлиши билан бирга ўзбек халқи маданияти ва маънавиятининг таркибий қисми, маърифат ва тарбиянинг самарадор, ўткир воситаси ҳамдир. Ушбу восита талаб даражасида ривожланган ва такомиллашган, бой ҳамда таъсирчан бўлмоғи керак. Тилнинг ривожланиши ва такомилланиши жамият аъзоларининг, давлатнинг унга бўлган муносабатига ҳам боғлиқ.

Халқ миллий қадриятлари, маънавий меросининг барча кўринишлари, соҳалари каби адабий тил ҳам доимо маълум гамхўрликка, кўмакка муҳтож бўлади. Тилга бўлган эътибор ва гамхўрлик аввало тилнинг жамиятдаги ижтимоий мавқеини тиклаш, унинг луғавий жамғармаси ва терминологик тизимини бойигиш, грамматик тузилишини силлиқлаш, нутқий услубларининг кенг тармоқланиши ва ривожланиши учун имкониятлар яратиш, таълим ва тарбиянинг она тилида олиб борилишини таъминлаш каби конкрет чора-тадбирларда намоён бўлади.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, қайд қилинган вазифаларни амалга ошириш учун кенг шароитлар яратилди. Ўзбек тилининг ижтимоий мавқеи тикланди, унга давлат тили мақоми берилди. Таълим ва тарбия, маданий-маънавий ишлар, иш юритиш, расмий ва норасмий йиғинлар, илмий анжуманлар давлат тилида олиб бориладиган бўлди, ўзбек тилининг радио ва телевидение, тарғибот, нашр ишлари, почта-телеграф тизими, илмий-техникавий соҳалар, молия ва савдо

⁹ *Ислам Каримов* Биздан озод ва обод Ватан ҳолсин. 231-бет.

жабдаларидаги мавқеи тикланди. Булар қаторига ўзбек тилининг лисоний хусусиятларини илмий тадқиқ қилиш, унинг алифбо ва имлосини такомиллаштириш, терминологиясини илмий асосларда тартибга солиш борасидаги ишларни ҳам киритиш лозим.

Маълумки, тил, жумладан ўзбек тили ҳам ўзининг объектив қонуниятлари асосида ривожланади. Шу билан бирга тилнинг ривож ва такомилли маълум даражада ёзувчилар, журналистлар, нашриёт ва радио, телевидение ходимлари, шунингдек олимлар, жумладан тилшуносларнинг хизматига ҳам боғлиқ.

Тилшуносликда “Тилнинг ҳаётига онгли аралашув”, “Тилни онгли бошқариш”, “Тилни тартибга солиш”, “Тилни нормалаш”, “Тил меъёрларини белгилаш”, “Тилни сийлаш”, “Тил меъёрларини такомиллаштириш”, “Тилни қайта ишлаш” каби тушунчалар мавжуд бўлиб, улар тилнинг ривож ва бойлигига ёзувчи ва тилшуносларнинг аралашуви билан боғлиқ бўлган назарий ва амалий ишларни ифодалайди.

Қайд қилинган тушунчалар моҳиятига кўра, адабий тил нормалари ва улар ривожига кишиларнинг аралашуви уни тартибга солишни, сайқаллашни ва янада такомиллашувиغا кўмаклашишни англатади. Лекин адабий тил ва унинг норматив тизими ривожига онгли аралашув ниҳоятда мураккаб иш бўлиб, зиёлилар, айниқса тилшунослардан бундай аралашувнинг меъёрларини билишни, бу ишни объектив илмий асосларда олиб боришни талаб қилади. Акс ҳолда адабий тил ва унинг нормалари ривожига фойда эмас, зарар етказилиши мумкин. Бунга мисол тарзида 1989-1996 йиллар давомида ўзбек тили лексикаси ва терминологияси ривожига “онгли аралашув”, яъни уни миллийлаштириш ниқоби остида қилинган ноўриқ ҳаракатлар натижасида юз берган баъзи нохушликларни келтириш мумкин. Чунончи, бу даврда рус тилидан ёки у орқали бошқа тиллардан ўзлаштирилган, ўзбек адабий тили луғавий нормаларига худди ўз сўзимиз каби сингиб кетган *республика (жумҳурият) энциклопедия (қомус), институт (илмгоҳ, олийгоҳ), университет (олийгоҳ,*

дорулфунун), факультет (куллийет), кафедра (шуъба), самолёт (тайёра), аэропорт (тайёрагоҳ), газета (рўзнома), журнал (ойнома)* каби сўзларни ўзбек тилидан чиқаришга уринишларни эслаш кифоя. Хўш, ислоҳотчилар таклиф этган янги сўзлар нега халқ тилига сингмади?

Уларнинг аввалги муқобиллари нега тилдан чиқиб кетмади, баъзи чиқаётганлари нега яна умумистеъмолга қайтиб келди? Бунинг сабаби адабий тил нормаларининг қонуниятларини, тил ҳаётига аралаштиришнинг меъёрларини билиш билан боғлиқдир. Адабий тил доимо ўзининг амалда бўлган норматив воситаларининг барқарор, турғун бўлишига интилади, ўз ижтимоий, лисоний-норматив вазифасини қониқарли ало эътаётган воситаларни (сўзлар, терминлар, грамматик воситалар ва бoshқалар) ҳеч бир эҳтиёжсиз, объектив заруриятсиз бoshқаси билан алмаштирилга қаршилик қилади. Бунки эҳтиётсиз қабул қилинган, ясалган ёки алмаштирилган янги сўз тилда ифодаланувчи тушунчалар, маъноларнинг чигаллашувига, тил жамоаси учун тушунарсиз бўлишига олиб келади.

Мана шу каби нуқсонлар тил ва унинг лисоний нормалари ривожининг объектив қонуниятларини билмаслик ёки уларни назар-писанд қилмаслик оқибатида юз беради. Бундан шундай хулоса чиқадики, адабий тил ва адабий норманинг пайдо бўлиши, шаклланиши ва ривожланиши қонуниятларини тадқиқ этиш, адабий тилни нормалаш, такомиллаштириш, бу нормалар ривожига онгли аралашув меъёрларини, усулларини билиш, унинг илмий асосларини ишлаб чиқиш ва белгилаш ўзбек тилшунослиги олдида турган ниҳоятда долзарб муаммодир.

Ушбу китобда мана шу мавзунинг баъзи муҳим муаммолари назарий йўсинда тадқиқ қилинади ва адабий норма, унинг шаклланиш, яшаш ва ривожланиш қонуниятларига дахлдор бўлган етакчи томонлар ҳақида фикр юритилади. Холбуки, ўзбек адабий тили нормаларининг юзага келиш ва шаклланиш тарихи

* Қавс ичида ислоҳотчилар таклиф қилинган сўзлар кiritилди.

адабий норманинг ҳар бир тили, уларнинг шаклланиши, барқарорлашув хусусиятлари алоҳида-алоҳида амалга оширилиши лозим бўлган фундаментал илмий ишлар учун тадқиқот объекти бўла олади.

АДАБИЙ НОРМАНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

Ушбу китобнинг иккинчи қисмида қайд қилинганидек, адабий тил миллий тил тизимидаги ўзига хос ҳодиса бўлиб, унинг муҳим хусусиятларидан бири нормативлик, муайян нормаларга солинганидир. Аммо адабий тилнинг нормативлиги, бу — ўзига хос нормативликдир. Буни тўлиқроқ англаш учун адабий норманинг энг муҳим белгилари, унга хос лисоний ва нолисоний хусусиятларни ўрганиш лозим бўлади. Бу масала тилшунослик фанида яхлит ҳолда кам тадқиқ қилинган бўлса-да, мавжуд адабиётларда тилшунослар томонидан айтилган фикрлар учрайди. Уларни таҳлил қилган ҳолда бир ерга жамлаш адабий тил нормасига хос бўлган асосий белгиларни аниқлаш ва баъзи қонуниятларни аниқлаш имконини беради. Шу мақсадда ушбу муммога доир баъзи фикрлар таҳлилини беришни лозим топдик.

Адабий тил нормаси, яъни адабий норма тилнинг бошқа кўринишлари, масалан, лаҳжа ва шевалар, тилнинг бошқа хил ижтимоий тиллари нормасидан ўзига хослиги билан фарқланади¹⁰. Бу фарқ аслида адабий тил бажарувчи коммуникатив, экспрессив-эстетик вазифа билан боғлиқдир.

Юқорида қайд қилинганидек, адабий тил ўз моҳиятига кўра умумхалқ тилидир. Айниқса миллий адабий тил умуммиллий ягона тил сифатида кенг ҳудудга тарқалади. Бу эса адабий тил ва унинг нормаларининг маълум ягоналик, барқарорликка эга бўлишини талаб этади. Шунингдек, ҳар қандай адабий тилнинг шаклланиши ва ривожини мураккаб жараёнлар билан боғлиқ. Адабий тилнинг шаклланишида бирдан органик лаҳжа ва шевалар ёки адабий тилнинг минтақавий вариантлари қатнашиши мумкин. Бу ҳол адабий тилнинг умумлаштирувчи, уюштирувчи, лаҳжалардан устун турувчи тил мавқеига эга бўлишигини таъминлайди. Адабий тил миллий тилнинг бошқа кўринишларидан ўз ижтимоий вазифасининг ниҳоятда кенглиги, коммуника-

¹⁰ Литературная норма и просторечие. М, 1977.

тив допрасининг мураккаблиги билан фарқ қилади. Бу адабий тилда ҳама хил нутқий, вакивий услубларни юзга келтиради ва тил воситаларининг мазкур услубларда ҳосиллишига йўл очади.

Маълумки, адабий тил ёзма ва оғзаки шаклларга эга. Адабий тилнинг ёзма шакли, маълум маънола, маданият ва санъатнинг миллий шакли, уни ифода қувчи, асровчи хазина, акюддан-авюдга етказувчи восита ҳеъдир. (Масалан, баъний, илмий асарлар, расмий ва турли хил ёзма манбалар ва бошқалар).

Келтирилган хусусиятлар адабий тил ва унинг нормаларидан янгича мазмун, фарқли сифатли белгиларни талаб этади. Мана шу белгиларни аниқлаш ва таҳлил қилиш учун тилшуносликда бу борада бизирилган фикрлар билан танишиш муҳимдир.

Н. И. Конрад ўз тадқиқотларидан бирида адабий тилни ишлов берилган, сайқалланган, жамият амалиётида синалган, тургун, барқарор, жамият аъзолари томонидан анланган ва эгалланган, шунингдек, тан олинган лисоний тизимдан иборат, деб таърифлайди¹¹.

Демак, адабий тил нормалари ишлов берилганлиги, барқарорлиги, жамият томонидан тан олингани, анланганлиги ҳамда кишиларнинг нутқий амалиётида синалганлиги билан характерланади.

Адабий норма максимал даражада барқарор ва тургун бўлади. Нормадаги бу хусусиятлар уни кам ўзгарувчан (консерватив) бўлишига олиб келади. Нормага хоё тургунлик, максимал барқарорлик, анланавийлик ва консерватизм "унинг" *жамият аъзолари ўзаро фикр алмашишлари учун имкон берувчи муҳим ширтидир*"¹². К. С. Горбачевич кейинги тадқиқотларида адабий норманинг келтирилган хусусиятларига яна бир неча белгиларни қўшади. Булар адабий норманинг келтирилганлиги, мажбурийлиги, қўлланувчанлиги,

¹¹ Н.И. Конрад. О литературном языке в Китае и Японии. Вопросы формирования и развития национальных языков. Москва, 1960, стр. 48

¹² К.С. Горбачевич. Нормы литературного языка и толковые словари. Нормы современного русского литературного словоупотребления. М.-Л., Изд-во "Наука", 1966, стр. 6-9.

одатийлиги ёки кўникилганлиги ҳамда маданий-эстетик нуқтаи назардан мақбуллиги¹³ мезонларидир.

Баъзи тилшунослар намунали, яъни, маланий пугкнинг муҳим мезонларини белгилашга илтифат эканлар, уни адабий тил нормаларининг кенг тарқалганлиги, намунали бўлиши ва мажбурий эканлиги билан болайдилар. Шунингдек, Б.Н. Головин фикрича, адабий норма анъанавий ҳодиса ҳамдир¹⁴.

Адабий нормани бошқа норма системалардан фарқловчи муҳим белгилардан бири унинг онгли бошқарилиши, яъни адабий тил нормасига онгли равишда ишлов берилишидир. Бунда нормага ишлов бериш муайян намунали ёзма манбалар, итмий таянчларга асосланади. Шу сабабли баъзи тилшунослар адабий нормани уч хусусият — онгли йўналтириш, яъни бошқариш, бунда маълум намунали, муътабар ёзма манбага таяниш ҳамда махсус равишда белгилаш, тайинлаш характерлайди, деб ҳисоблашади¹⁵.

Адабий нормага мос муҳим хусусият ва мезонларни аниқлаш турли тадқиқотларда ҳар хил даражададир. Уларнинг аксариятида адабий норманинг барқарор, онгли бошқарилиши, мажбурийлиги қайд этилади¹⁶. Баъзи муаллифлар бу белгиларга яна норманинг танланган бўлиши¹⁷, анланган бўлишлилиги, яъни кишилар томонидан эгалланган тушуниладиган бўлишлилиги¹⁸ каби мезонларни қўшади. Аммо адабий норманинг танланганлик мезони турли даражада тушунилади. Баъзи муаллифлар норманинг умуман танланганлиги хусусида гапирса, баъзи тадқиқотчилар махсус танланганлик ҳақида ёзишади. Ушбу масалага

¹³ К.С. Горбачевич. Изменение норм русского литературного языка. Л. 1971. 7-9-бетлар

¹⁴ Б.Н. Головин. О качествах хорошей речи. Русский язык в школе, 1964, №2, 18-20-бетлар.

¹⁵ В.А. Иксент. Языковая норма. М., 1968, стр. 40.

¹⁶ К. вопросу о критериях нормативности. "ЗКР", вып. 3, 1967, стр. 35.

¹⁷ Общее языковедение. М., 1970, стр. 367, В.И. Кодохов. Общее языковедение. М. 1974, стр. 172.

¹⁸ Общее языковедение, стр. 366:

боғлиқ ҳолда адабий нормага нисбий, яъни қисман қоидалаштириш ҳам ҳослиги таъкидланади¹⁹.

Баъзи тадқиқотчилар махсус қоидалар остига олиш (регламентация) адабий норманинг муҳим белгиларидан бири эканлигини таъкидлаб, уни **“регламентация қилинган нормалар”** термини билан махсус ажратади: **“Регламентация қилинган норма деганда тилнинг қонуллаштирилган қоидалар тизими кўзда тутилади”**²⁰.

Адабий норма масаласи умумназарий йўсинда қаралган баъзи ишларда адабий норманинг турғунлиги, танланганлиги, мажбурийлиги билан бирга қўлланилаётган норматив лисоний воситаларнинг **“тўғрилиги”, “мақбуллиги”, мезони**²¹ ҳам кўрсатилган.

Тил нормаси ва адабий норма хусусиятларини таҳлил қилишга бағишланган баъзи ишларда адабий норманинг аниқ мавжуд (реал), объектив ҳодиса эканлиги ҳам қайд этилади. Р.Р.Гелгардт фикрича, адабий норманинг реаллиги тил тизими реаллиги билан белгиланади. Адабий норма реал ҳодиса бўлгани учун у норматив дугаларда, грамматикаларда қайд этилади, изоҳланади ва тасдиқланади²².

Адабий норма реал ҳодиса бўлиши билан бирга объектив мавжуд ҳодиса ҳамдир. Адабий норманинг реаллиги ва объективлиги ушбу ҳодисага хос муҳим белгилардир²³. Чунки адабий норма сифатида қабул қилинган лисоний воситалар тил тизимидан, ундаги мавжуд имкониятлардан танланади ва объектив равишда мустақил яшайди.

Олдин қайд этилганидек, баъдий норма тургун ва консервативлик хусусиятига эга. Лекин, шу билан бирга, адабий норма ривожланувчи, ўзгарувчан ҳодиса ҳамдир. А.А. Леонтьев адабий норманинг ўзгарувчан хусусияти

¹⁹ Общее языкознание, стр. 506.

²⁰ Ф. П. Филин. Несколько слов о языковой норме и культуре речи. “ВКФ”, вып. 7, М. 1966, стр. 76; Н. Н. Семетко. Проблема формирования норм немецкого литературного языка XVIII столетия. М. 1967, стр. 10.

²¹ Общее языкознание. М. 1970, стр. 559.

²² Гелгардт Р. Р. О языковой норме. Сб. “ВКР”, вып. 3, М. 1967, стр. 35.

²³ В. Г. Костомаров. Культура языка и речи в свете языковой политики. “Язык в стиль”. М., 1965, стр. 49.

ҳақида гапирса²⁴, баъзи тилшунослар адабий норманинг турғунлиги, барқарорлиги нисбий эканини²⁵, бу барқарорлик ўта қатъий эмас, балки муайян эгилувчан (эластик) белгиларга эгаллигини²⁶ қайд этишади.

Адабий норманинг мана шу хусусиятлари унинг ўзгарувчан (динамик) ҳодиса эканини ҳам кўрсатади. Шунга кўра баъзи тадқиқотларда адабий норманинг, **бир томондан**, турғун, барқарор, **иккинчи томондан** эса ўзгарувчан²⁷, тарихан ривожланувчан ҳодиса эканлиги таъкидланади²⁸.

Бир қатор муаллифлар адабий норма учун умумхалқийлик ва замонавийлик²⁹, бонқача айтганда синхронлик³⁰ хослигини айтишган.

Адабий нормага хос муҳим белгилардан яна бири адабий норма доирасига кирувчи лисоний воситаларнинг тасодифий ҳодисалар йиғиндисилан эмас, балки тилик воситалардан ташкил топганлигидир. Мана шу маънода адабий норма энг ҳаётий ва энг типик воситалардан иборат бўлади ва ўз моҳиятига кўра умумлаштириш фазилатига эгадир³¹. Демак, адабий норма шунчаки тарқалган, қайтарилиб турадиган ҳодисалар эмас, балки типик воситадир. Бундай ҳодисалар тарихан шартланган, асосланган, жамият томонидан нутқий амалиётда маъқулланган бўлади³². Шунинг учун ҳам адабий норма ҳаётий зарур тил ҳодисаларидан ташкил топади. Шунга кўра, тилшунос В.А. Ицкович адабий норманинг яна бир

²⁴ Леонтьев А. А. Ответы на анкеты. Вып. 6, М. 1961, стр. 216.

²⁵ Кожухарь Д. А. К вопросу о характере языковой нормы: Тезисы докладов научно-методической конференции факультета иностранных языков Одесского ГУ. Одесса, 1964, стр. 44.

²⁶ Ўша жойда, 4-бет

²⁷ Розенталь Э., Теленкова М. А. Словоупотребление и норма. "Русская речь", 1967, №3, стр. 15-16.

²⁸ Ефимов А. И. История русского литературного языка. М. "Высшая школа", 1971, стр. 8.

²⁹ Ўша жойда, 8-9-бетлар.

³⁰ Чернышев В. И. Правильность и чистота русского языка. "Избранные труды", том. 1. Москва, "Проезжениа", 1976, стр. 449.

³¹ Ефимов А. И. История русского литературного языка, стр. 8-9.

³² Костамавов В. Г. Культура языка и речи в свете языковой политики, стр. 45.

шарти унинг лозимлиги, амалий зарурлиги деб билади³³. Баъзи муаллифлар ушбу шартни норманинг вазифавий даркорлиги, мақсадга мувофиқлиги деб ҳам аташади³⁴.

Бадиий норманинг вазифавий, амалий жиҳатдан функционал мақсадга мувофиқлиги яна бир муҳим хусусият — норманинг максимум тармоқланганлиги (дифференциацияси) билан алоқадордир. Норманинг кейинги хусусиятини Н. Н. Семенов катъий равишда тақсимланиш ёки изчил тақсимланиш деб номлайди ва ушбу норманинг таянганлиги қатъий қоидалар остига олинганлиги (фиксация), барқарорлиги хусусиятлари билан биргаликда таъкидлайди³⁵ ва буларни ҳар қандай ривожланган адабий тил учун хос асосий белгилардир, деб уқтиради.

Е.С. Истрина 1948 йилдаёқ адабий норманинг асосий белгиларидан бири у таянганлиги ёзма ва оғзаки манбаларнинг нуфузлтигидир, деб уқтирган эди: “Норма манбаларнинг нуфузлилиги шароитида тил бирликларининг қўлланиш даражасига қараб аниқланади. Умуман олганда, янма кўп қўлланилса, ўшанинг ўзи тил нормасини ташкил қилади”³⁶.

Мюнхен университетининг профессори К. Фослер эса норманинг мезонларидан бири — бу нутқни индивидуал фаҳмлаш, нутқ дидини сеза билиш³⁷ деб ҳисоблаганди.

М.Н. Морозова ўз изланишларида адабий норманинг бир-бири билан узвий боғлиқ бўлган икки эстетик ва миқдорий мезонларни фарқлаган эди³⁸.

³³ Ёцкович В. А. Языковая норма. М., 1968, стр. 38.

³⁴ 4 Крысин Л. П. К соотношению система языка и его нормы. “русская язык в школе”. 1968, №2, стр. 19.

³⁵ Семенов Н. Н. Проблема формирования норм немецкого литературного языка XVII столетия стр. 10.

³⁶ Истрина Е. С. Норма русского литературного языка и культуры речи. М. — Л. 1948. стр. 19.

³⁷ Фослер К. К вопросу об отношении между “правильным” и “истинным”. М., 1910. стр. 168.

³⁸ Конрад Н.И. О литературном языке в Китае и Японии. Вопросы формирования и развития национальных языков. М. 1960. стр. 48.

Г.Г. Инфантова эса учта мезонни норманинг хусусиятларига киритали, яъни: 1) тадқиқотчининг нуқтаи назаридаги юқори даражада қўлланувчанлик (частоталик); 2) ёзма манбалардаги юқори даражада қўлланувчанлик 3) тил норматив воситаларининг бадиий адабиёт тилида қайта тикланишлари. Норманинг миқдорий ва юқори қўлланувчанлик мезонларига оид шу каби жиҳатларни бошқа тадқиқотларда ҳам кузатамиз. Чунончи, баъзи тадқиқотчилар тил фактларининг нормативлигини аниқлашда статистик мезонни етакчи омил деб ҳисоблайдилар. Р.Р. Каспранский ўз изланишлари натижасида норма учун кенг тарқалганлик ва стандартлик мезонлари хос, деган хулосага келади.

Шуни қайд қилиш керакки, норманинг статистик мезони тадқиқотчилар томонидан турлича талқин қилинади ва тушунилади. Баъзи ҳолатларда тил ҳодисаларининг тез-тез қайталаниши, такрорланиши жараёнини билдирса, жуда кўп ҳолларда кенг тарқалганлик, яъни кишилар нутқида узлуксиз қўлланиш, деган маънони беради.

Бу ҳолларда тил бирликларининг статистик белгиси нуфузлилиқ тушунчаси билан уйғунлашиб кетади. Нуфузлилиқ эса норматив воситаларнинг тил жамоаси томонидан маъқулланиб, баҳоланганини англатади. Шунинг учун ҳам нуфузлилиқ нормативлиқнинг асосий мезонларидан бири бўлиб ҳисобланади.

Тил лисоний воситаларининг нормага бўлган муносабатини аниқлашда статистик мезоннинг нуқсондан холи эмаслигини, заифлигини К.С. Горбачевич шундай изоҳлаган: “Баъзи тадқиқотчилар адабий тил нормасининг муҳим белгиси тил бирликларининг қўлланиш даражаси, яъни соф миқдорий омил деб ҳисоблайдилар. Албатта, нормага аниқлашда бу белгини назарда тутиб жуда муҳим. ... Лекин, ўз-ўзидан маълумки, нутқ ҳодисаларининг кенг тарқалганлиги белгиси уларнинг нормативлигини белгилайдиган вивочли кўрсаткич эмас”³⁹

³⁹ Горбачевич К.С. Изменение норм.

Шунга яқин фикрни бошқа тадқиқотчиларнинг ишларида ҳам учратиш мумкин: “Тил нормаси — бу статистик ҳодиса эмас, чунки тилда кенг тарқалган ва тез-тез такрорланиб турувчи бирликлар хато бўлиши ҳам мумкин. Тил нормаси фақат кенг тарқалган, тез-тез такрорланувчи, одатдаги тил бирликлари эмас, балки, биринчи навбатда, маълум ижтимоий-тарихий ҳодисаларнинг моҳиятига мос келувчи типик ҳодисадир. Шунинг учун ҳам тил нормасини қандайдир статистик оралик деб қараш асло мумкин эмас”⁴⁰.

С.И. Ожеговнинг нормага нисбатан берган бу таърифида тез-тез қайталанишнинг аҳамияти инкор этилмайди, шу билан бирга тил нормасининг тил учун “типик” бўлиши муҳимлиги таъкидланади. “Типиклик” тушунчаси баъзи тилшунослар томонидан “структурага мувофиқ келувчи имконият ёки тил моделларига мос тушишлик” мезонларига ажратилади. Юкорида айтилганлардан хулоса шуки, норма тилдаги типик ҳодиса бўлиб, тил тизимидаги қонуниятларни ва унинг тадрижий тараққиётини акс эттиради.

Баъзи тадқиқотларда таъкидланишича, тил моделларига мувофиқлик мезони нормативликнинг ҳал қилувчи ва асосий белгисидир. Ижтимоий нуфузлик эса норманинг иккинчи даражали белгиси ҳисобланади. Шу билан бирга, баъзи тилшунослар тил ҳодисаларининг миқдорий баҳоланиши тилнинг мавжуд имкониятларини нутқий амалиётга жалб қилишини инкор этмайдилар. Чунки норманинг кенг тарқалганлиги нормативликнинг бирдан-бир хусусияти эмас, балки нормативликдан дарак берувчи белгидир, деб ҳисобланади⁴¹.

Айрим тадқиқотларда адабий норманинг қўшимча мезонлари фарқланади. Чунончи И. В. Барышева⁴² норма тилнинг ривожланиш тенденцияларига мувофиқ келиши ва яроқчилиги мезонларини аниқлайди.

⁴⁰ Ожегов С.И. Лексикология. Культура речи. М. 1974. стр. 259.

⁴¹ Горбачевич К.С. Изменение норм русского литературного языка. Л. 1971. стр. 44-46.

⁴² Барышева И.В. Вопросы нормы и образования типа *patisserie maison* в современном французском языке. Вопросы лингвистики и методики преподавания иностранных языков. М. 1979. Вып. 3. стр. 35.

Аксариёт ишларда адабий норманинг барқарор онгли бошқарилиши, мажбурийлиги⁴³, танланганлиги⁴⁴, тушунилган бўлиш⁴⁵ мезонлари қайл этилади. Юқорида айтилган фикрлардан келиб чиққан ҳолда нормативликнинг яна бир неча анъанавий мезонини ё тилаш мумкин: 1) тил ҳодисаларининг кенг тарқалганлиги; 2) тил тизими имкониятларининг мос келиши; 3) тил birlikларининг умумхалқ томонида маъқулланганлиги кабилар.

Шуни унутмаслик керакки, тил ҳодисаларининг кенг тарқалганлик мезони ҳар доим ҳам маъқул тушавермайди. Чунки оғзаки нутқда жуда кам учрайдиган баъзи тил унсурлари борки, улар нормага ҳар доим зид бўлавермайди.

Тил тизими имкониятларининг норматив талабларга мувофиқ келиши мезонининг камчилиги шундаки, бу мезон интеллектуал қобилият, яъни сўзлашувчиларнинг тилни ҳис қила олиш қобилиятини асосланади, шу боисдан ҳам бу мезон чегарали ҳаракатга эга.

Бир қатор илмий ишларда тилда вариант воситалари ва вариант ифода усуллари мавжудлиги таъкидланиб, адабий норма ҳам вариантдор ҳодиса эканлиги қайл қилинади⁴⁶.

Адабий норманинг онгли равишда ишланган, муайян тартиб-қоидага солинган, танланган, ёзувда мустаҳкамланган бўлиши адабий норманинг қонунлаштирилганлиги белгиси ҳам мавжудлигини тасдиқлайди. Норма ва унинг кодификациясига бағишланган илмий ишларнинг

⁴³ Петрищева Е.Ф. К вопросу о критериях нормативности. Вопросы культуры речи. Вып. 8. М. 1967. стр. 35.

⁴⁴ Кодухов В.И. Общее языкознание. М. 1974. стр. 172.

⁴⁵ Сб. Общее языкознание. М. 1970. стр. 366.

⁴⁶ Горбачевич К.С. Вариантность слова и языковая норма. Л. 1978. Граудина Л.К. К истории нормализации вариантов в грамматиках (нач. XX в-60-е годы). Литературная норма и вариантность. М. 1981; Касперанский Р.Р. Понятие нормы и явление вариантности в теории реализации. Норма реализации. Вариативность языковых средств. Горкий, 1976 ва бошқалар.

мавжудлиги⁴⁷ лисоний норманинг реал эканлигидан ҳам даъодат бериб турибди.

Э. Косериунинг машҳур схемаси (система-норма-узус)га асосланиб, В.Г. Костомаров ва А.А. Леонтьев нормани психология ва шишунослик фанлари нуқтаи назаридан чоғиштириб ўрганар эканлар “коммуникатив мақсадга мувофиқлик” мезонини тавсия қилишади. Бу мезонга кўра, адабий норма нуқтий алоқанинг ҳар хил шароитлари талабига биноан ўзгариб туради ва алоқавий - услубий мақсадга мувофиқлик мезонига мослашади⁴⁸.

Ушбу муаллифларнинг таъкидлашича, коммуникатив мақсадга мувофиқлик мезони тил ҳодисаларининг нормативлигини аниқлашда ва, умуман, нутқ маданияти соҳаси учун муҳимдир. Чунки тил аввало кишилар ўртасида алоқа воситасидир. Ҳар қандай нутқдан лисоний алоқанинг мақсадга мувофиқ бўлиши талаб қилинади.

Норманинг “коммуникатив жиҳатдан мақсадга мувофиқлиги” мезони, баъзи тадқиқотчилар фикрича, айрим нуқсонларга эга. В.Г. Костомаров ва А.А. Леонтьев томонидан тақлиф этилган алоқа мақсадига мувофиқлик принципининг камчилиги шундан иборатки, унинг ҳаракати “тўғрилиқ” даражасига ҳам, нутқ маданияти даражасига ҳам тегишли эканлигидир⁴⁹.

Агар В.Г. Костомаров ва А.А. Леонтьев норманинг алоқа мақсадига мувофиқлик тамойилини назарий жиҳатдан исботлашга уринган бўлсалар, Б.Н. Головин ўз тадқиқотларидан бирида бу мезоннинг амалий томонларини таҳлил қилади. У мақсадга мувофиқлик ва норма тушунчаларини инсон нуқтининг икки йўналтириб турувчилари, деб ҳисоблаган ҳолда бир-

⁴⁷ Цикович В.А. Норма и ее кодификация/ Актуальные проблемы культуры речи. М. 1970, стр. 9-39; Руде А. Критерии кодификации и их применение в практике культуры речи. Критерии нормативности в литературном языке и терминалогии/ Тезисы докл. всеобщ. регионального теоретико-методологического семинара. Рига. 1987. стр. 55-57, и др.

⁴⁸ Костомаров В.Г., Леонтьев А.А. Некоторые теоретические вопросы культуры речи/ Вопросы языкознания. 1966, №5.

⁴⁹ Скворцов Л.И. Норма. Литературный язык. Культура речи/ Актуальные проблемы культуры речи. М. 1970. стр.85.

бирига боғлаб ўрганади ва бу ҳодисани норматив-услубий йўсинда қарайди. Натижада нутқ маданияти соҳасига “якши нутқ” тушунчасини киритади.

Муаллиф нормадаги адабийлик ва мақсадга мувофиқлик тушунчаларининг муштараклигини ва фарқланувчи томонларини шундай изоҳлайди: “Норма унчалик кўп бўлмаган вариантлар ичода фақат биттасини, яъни адабийсини танлаб олади, мақсадга мувофиқлик мезони эса жуда кўп тил фактларининг ичидап танлаб олинади. Буларнинг барчаси адабий бўлмаслиги ҳам мумкин”⁵⁰.

Б.Н. Головиннинг фикрича, адабий норма талаффузда, урғуда, морфологияда, синтаксисда, имлода ва тилнинг белгиларида қатъий амал қилади ва ҳукмрондир. Лексика соҳасида эса, грамматикага нисбатан норманинг қатъий буйруғи ва мақсадга мувофиқлик мезонининг енгил тавсиялари бир бири билан тўқнаш келади. Стилистикада бўлса “мақсадга мувофиқлик” тамойили ҳукмронлик қилади⁵¹.

Юқоридаги таҳлиллардан кўринадики, тилшунослик фанида адабий норманинг хусусиятлари, бу норма амал қилувчи мезонлар юзасидан турли муаллифлар муштарак ва бир-бирига қарама-қарши бўлган фикрлар баён қилинади. Адабий норманинг моҳиятини ифода этувчи мезонлар миқдори турли даражада белгиланади. Бунинг устига адабий норма мезонларининг аҳамияти, ўрни ҳақида гап борганда муаллифларнинг ҳар бири уларни ўз нуқтаи назаридан, ҳар хил даражада баҳолайди.

Шунга қарамасдан, адабий норма мезонлари орасида аҳамиятсиз, кераксиз ўлчовлар йўқ. Уларнинг ҳар бири адабий нормани турли томондан, ҳар хил белгилар нуқтаи назаридан аниқлашга, характерлашга хизмат қилади. Лекин, бизнинг назаримизда ҳам бу мезонлар орасида етакчилари, асосийлари мавжуд. Булар ўзгарувчанлик, ривожланувчанлик (динамикалик), муайян

⁵⁰ Головин Б.Н. Как говорить правильно. Заметки о культуре русской речи. М. 1988 стр.35.

⁵¹ Головин Б.Н. Как говорить правильно. Горький, 1966. стр. 44-45

қонушларга солинганлик (кодификациялашганлик) ва муқобилдорлик (вариантдорлик) мезонлардир. Қолган мезонлар ана шу тўрт мезонни тўлдириб, мустаҳкамлаб борувчи, уларнинг яшashi, мавжуд бўлиши учун шароит яратишга хизмат қилувчи мезонлардир.

Чунончи, адабий норманинг танланган, баҳоланган бўлишиги, қатъий қоидалар - остига олиниши (регламентация), ўзвда мустаҳкамланган бўлиши, норматив бирликларнинг қўлланилганлиги, замонавий (синхрон)лиги каби мезонлар, аслида, адабий норманинг оғли ишлашгани, қонунлаштиришни, яъни кодификация мезонининг хусусиятларини ифодалайди.

Мана шу нуқтаи назардан адабий нормага хос барча белги ва мезонларни қайд қилинган етакчи мезонлар билан қиёсланса қуйидаги жадвалда муҳасамланган ҳолатни кўриш мумкин.

Т/р	Мезон ва белгилар	Барқарорлик	Ўзгаришчанлик (динамиқлик)	Кодификацияланганлик	Вариантдорлик
1	Барқарорлик (стабиллик)	+	-	+	-
2	Ўзгаришчанлик (динамиқлик)	-	+	-	+
3	Кодификация (оғли ишланганлик)	+	-	+	+
4	Вариантдорлик	+	+	+	+
5	Танланганлик	+	+	+	+
6	Рсадлик ва объективлик	+	+	+	+
7	Баҳоланганлик	+	+	+	+
8	Гурғулик (консервативлик)	+	-	+	-
9	Синхронлик (замонавийлик)	+	+	+	+
10	Анъанавийлик	+	-	+	+
11	Тилиқлик	+	+	+	+
12	Умумтарқалганлик	+	-	+	+
13	Қатъий қоидаларга солинганлик (регламентация)	+	-	+	-
14	Устувий гармоқланганлик	+	+	+	+
15	Ўзвда мустаҳкамланганлик	+	-	+	+
16	Стандартлик	+	-	+	-
17	Намунавийлик (мўътабарлик)	+	+	+	+
18	Ўмумхалқийлик	+	+	+	+
19	Оғли ўлаштирилганлик ва тан олинганлик	+	+	+	+
20	Мадавий-эстетик жиҳатдан баҳоланганлик	+	+	+	+
21	Функционал зарурийлик	+	+	+	+
22	Диалект ва шевалардан устун туришлик	+	+	+	+

Келтирилган жадвалга хулоса сифатида адабий норма тушунчасини шундай умумлаштириш мумкин: Адабий тил нормаси - бу муайян қоидалар остига олинган, барқарор, шу билан бирга доимо ривожланиб борувчи, ўзгариб турувчи, вариантдорлик хусусиятига эга бўлган, тил тизими томонидан йўл кўйилган тил ҳолисаларининг йиғиндиси бўлиб, тилдан фойдаланувчилар нутқда мустаҳкамланган, шунингдек, адабий тилда сўзланувчилар учун умуммажбурий бўлган лисоний ҳодисадир.

Юқоридаги таҳлилларни умумлаштириб қамда ушбу итмий иш муаллифларининг фикрлари асосида уларни тўлдириб, адабий нормага хос кўйидаги мезон ва хусусиятларни белгилаш мумкин:

1. Адабий норма объектив маъжуд ва моддий бўлади.
2. Адабий норма онгли равишда ишланган (нормаланган, кодификацияланган) бўлади.
3. Адабий норма (нормативлар) махсус танланган ва баҳоланган бўлади.
4. Адабий норма (нормативлар) муайян қатъий қоидаларга солинган (регламентация қилинган) бўлади.
5. Адабий норма ёзувда, ёзма манбаларда мустаҳкамланган (фиксация қилинган) бўлади.
6. Адабий норма (нормативлар) нуфузли, мўътабар манбаларга таянади.
7. Адабий норма тасодифий ҳодиса эмас, балки вазифавий, лисоний-коммуникатив жиҳатдан зарурий бўлади.
8. Адабий норма замонавий бўлади ва у тилнинг замонавий (синхрон) ҳолатига таянади.
9. Адабий норма жамият аъзоларининг адабий кўникмаларига асосланган бўлади.
10. Адабий норма конкрет адабий тилнинг ички ривожланиш қонуниятларига таянади, ундан озиқланади.
11. Адабий норма барқарор (стабил) бўлади.
12. Адабий норма мўътадил ривожда ўзгарувчан, ривожланувчан (динамик) бўлади.
13. Адабий норма анъанавий (тенденциоз, қайсар) бўлади.

14. Адабий норма (нормативлар) муайян қолишга, моделларга солинган (стандарт, турғун) бўлади.

15. Адабий норма вариантдор бўлади.

16. Адабий норма (нормативлар) типик бўлади.

17. Адабий норма халқ шева ва лаҳжаларидан устун турувчи нормадир.

18. Адабий норма намунавий ва муътабар нормадир.

19. Адабий норма услубий тармоқланган нормадир.

20. Адабий норма ёпиқ консерватив нормадир.

21. Адабий норма (нормативлар) маданият эстетик жиҳатдан баҳоланган бўлади.

22. Адабий норма вазифавий (функционал) ва алоқавий функционал жиҳатдан мақсадга мувофиқ нормадир.

23. Адабий норма умумқўлланувчан ва кенг тарқалган нормадир.

24. Адабий норма оммавий равишда тан олинувчи ва ўзлаштирилувчи нормадир.

25. Адабий норма ягона, умумхалқий нормадир.

26. Адабий норма халқчил нормадир.

Қуйида адабий нормага хос бўлган юқорида қайд этилган мезонларнинг энг асосийлари қисқача таҳлил қилинади.

АДАБИЙ НОРМАНИНГ ШАКЛЛАНИШ, ЯШАШ ВА РИВОЖЛАНИШ ҚОНУНИЯТЛАРИ

Адабий нормага хос санаб кўрсатилган мезон ва белгилар бу лисоний ҳодисанинг ниҳоятда мураккаб хусусиятларга асосланувчи ўзига хос система эканлигини кўрсатади. Миллий тилнинг яшаш шаклларида бири бўлмиш адабий норма қайд қилинган қонуниятлар асосида шаклланади, ривожланади. Зотан, адабий тилнинг ўзини ҳам адабий нормасиз, унинг сифатларисиз тасаввур қилиб бўлмайди. Шунга қарамаздан тилшуносликда адабий норманинг барча мезон ва белгилари етарли ва бир хил даражада ўрганилган ҳамда илмий умумлаштирилган эмас. Адабий тил ҳам тилнинг

олдй шакли, ишланган, сайқал берилган тил, нормаларга солинган тил каби умумий таърифларини кўпчилик илмий тадқиқотларда учратиш мумкин.

Аmmo ушбу тушунчалар замирида ётган реал ҳодисалар илмий-амалий тадбирларнинг мазмун ва моҳияти ҳар доим ҳам аниқ очиб берилмайди. Ўзбек тилшунослигида бу муаммолар ҳали ўзи тадқиқотчиларини кутмоқда.

Адабий тил нормаларининг шаклланиши ва ривожланиши қонуниятларини билиш нутқ маданияти, нутқ одоби, нутқ нафосати соҳалари учун ҳам катта аҳамиятга эга. Чунки нутқ маданияти маданий тил бўлмиш адабий тилга таянади. Адабий тилнинг маданий тил даражасига кўтарилиши эса, ўз навбатида, адабий тил нормаларининг қанчалик такомиллашганлигига боғлиқдир. Адабий норманинг такомиллашуви эса ундаги лисоний нормаларнинг қанчалик ишланган, сайқал берилгани ва бойитилганига боғлиқдир.

Хуллас, адабий норманинг шаклланиши ва яшаш мезонларини тадқиқ қилиш шунчаки бу қонуниятларни очиқдангина иборат эмас, балки адабий тилни нормалаш ва такомиллаштириш учун ҳам ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Ана шуларни ҳисобга олиб қуйида адабий норманинг шаклланиши, яшаш ва ривожланиш қонуниятларини белгиловчи мезонларни мухтасар тарзда тадқиқ қилиш лозим кўрилади.

АДАБИЙ НОРМАНИНГ ОБЪЕКТИВ МАВЖУДЛИГИ ВА МОДДИЙЛИГИ

Тилшуносликда халқ тилига нисбатан олинган ҳолда адабий тилни “сунъий тил” деб таърифлашлар учрайди. Бундай фикрлардан халқ тили (лаҳжа ва шевалар) ҳаққоний, ҳақиқий нарса-ю, адабий тил эса сунъий яратилган ҳодиса экан, дейилган бир ёқлама хулоса келиб чиқмаслиги керак. Ҳар қандай адабий тил, жумладан ўзбек адабий тили, аслида объектив мавжуд бўлган тил материалига асосланади. Буни пайқаш учун адабий тил нормаларини ташкил қилувчи лисоний

материалга мурожаат қилиш мумкин. Масалан, ўзбек халқ шева ва лаҳжаларида ва ўзбек адабий тилида бир қатор фонемалар ҳар иккала тил шаклида муштаракдир. Чунончи, ундош товушлар тизими худди шунингдек, ўзбек адабий тили билан ўзбек шевалари лексикасида муштарак фонд мавжуд. Бунга кўра, кўнгина лексемалар ўзбек тилининг ҳар икки шаклида баъзи маъно ва фонетик ўзгаришлар бир хилда қўлланилади: **Нон, юз, кўл, оёқ, бет, олма, берди, мен (ман), сен (сан), қяби, шунингдек, сон, шахс, келишк, замон, майл** каби категориялар адабий тилда ҳам, шеваларда ҳам мавжуд ва деярли бир хил вазифаларни ўтайди.

Қайд қилинган ҳодисалар халқ шева ва лаҳжаларида табиий, объектив реал мавжуд-у, адабий тилдагисини кимдир сунъий равишда ўйлаб топган эмас. Бундан хулоса шуки, ўзбек адабий тили нормаларининг лисоний негизи ҳам ўзбек миллий тилида мавжуд объектив имкониятларга, табиий равишда, реал мавжуд хусусиятларга таянади. Демак, адабий норманинг материали ва моҳиятини ташкил этувчи ҳодисалар моддий (реал) тилдан олинади.

Адабий норманинг объектив, реал ҳодиса эканлигини тан олиш кўп жиҳатдан норманинг тил ҳодисаси сифатидаги ички моҳиятини, қонуниятларини тўғри тушуниш билан боғлиқдир. Бунга кўра, бир томондан адабий норма тилнинг ички қонуниятларига (кишилар иродасига боғлиқ бўлмаган ривожланиш қонуниятларига) амал қилиши маълум бўлади. Норма жамиятнинг баҳолашига тўлиқ муҳтож бўлмаган ҳодиса — узус (одат)га таянади. Ушбу маънода норманинг реаллиги тил ҳодисасининг реаллиги, тил системасининг реаллиги билан боғланади⁵².

Келтирилган фикрнинг ўзида ҳам тил нормасининг икки томони қайд этилган: **биринчидан**, адабий норманинг тил сиситемаси билан боғлиқ ҳолда реаллиги, **иккинчидан** эса унинг “белгиланган қоидаларда” амал қилиши. Фанда нормани фақатгина белгилаб қуйилган қоидалар йиғиндиси деб тушунтирувчи қарашлар ҳам

⁵² Гелгард Р.Р. О языковой норме, стр. 35.

бор. Чунончи, Т.П. Ломтев шундай деб ёзган эди: “Нутқий норма асосида этикавий тамойил ётади. Нима нормадан ташқари ва нотўғри деб ҳисоблашнинг ўзи аслида жамиятнинг нимага йўл қўйиш мумкин ва нимага йўл қўйиб бўлмайди, деган фикрини ифодалайди... Норма нуфузли муассасалар ёки шахслар томонидан белгиланади ва жамиятга тақдим қилинади”⁵³.

Адабий нормани биринчи маънода мутлақ чегаралаб қўйиш, шунингдек, иккинчи маънода мутлақ чеклаб ўтиш тўғри бўлмайди. Шу сабабли норма тилшуносликда кўп ҳолда икки маънода талқин қилинади:

1) гаплашувчилар тилида доим табиий равишда мавжуд ва қайтарилиб турувчи, умум томонидан қабул қилинган қўлтанишлар;

2) тилдан фойдаланишга доир дарслик, луғат ва маълу-мотномаларда қайд қилинган қоидалар, кўрсатмалар, тавсиялар.

Адабий нормани кейинги маънода тушуниш унинг объективлигини инкор этмайди, чунки нормага доир қоидалар, кўрсатмалар ҳам аслида тилдаги мавжуд воситалар, ҳодисалар, уларнинг ички моҳияти, қонуниятларига таяниб яратилади. Бундай қоидалар, одатда, тил тизими берувчи имкониятлардан бирини норматив адабий деб тавсия этади, иккинчи бир ҳодисани эса чеклайди, ноноорматив деб инкор қилади. Демак, бошқача айтганда, тилдаги объектив мавжуд восита ва қонуниятлар билан алоқадор икки ҳодисани фарқлаш лозим бўлади: **биринчиси** — тилнинг объектив равишда мавжуд бўлган нормаси; **иккинчиси** — ушбу нормаларнинг тилшунослик асарларида акс этиши, яъни унинг муайян қоидалар остига олиниши (кодификацияси). Ушбу фикрдан қуйидаги муҳим ҳулосаларга келиш мумкин.

1) нормага оид қоидалар (кўрсатмалар) ҳам тилнинг объектив реал мавжуд ҳодисаларга, ушбу ҳодисаларнинг қонуниятларига таянади;

2) норматив қоидалар (кўрсатмалар) ҳаётий бўлиши учун тилшунослик (нормашунослик) ушбу воситаларнинг

⁵³ Ломтев Т.П. Язык и речь. / “Вестник МГУ”, 1961, №4, стр.65.

объектив хусусиятлари, ички қонуниятларини ҳисобга олишни керак:

3) адабий норманинг объектив мавжудлигини унинг субъектив қайта ишланш жараёни, ишдан фарқлаш тарзи;

4) объектив адабий нормалардан кишиларнинг уларга субъектив ёндашган ҳолда уларни субъектив баҳолаган ҳолда фойдаланишидан фарқлаш керак.

Шундай қилиб, адабий норма белгиланади, таянади, баҳоланади, аммо ушбу фаолият аслида тил, тил тизими берган объектив материалга, реал воситаларга таяниб амалга оширилади. Демак, адабий норма реал тил воситалари ва бу реал тил воситаларига таяниб яратилган реал қоидалардан иборатдир. Бунинг устига ушбу воситалар ҳам, қоидалар ҳам нутқий амалиётда реал қўлланишга қаратилади.

Хуллас, адабий норма доимо замонавий (синхроник) нормадир. Келтирилган маънода адабий норма кишиларнинг нутқий фаолияти билан, реал қўлланиш ишлари билан органик боғлиқдир. Нормативлар нутққа, адабий норма тизимига йўқ жойдан келтирилмайди, балки нутқнинг ўзидан, нутқий амалиётнинг ўзи билан олинади ва, ўз навбатида, норма нутқнинг ўзида синалади, шаклланади, ривожланади. Нутқий амалий, реал қўлланишлар мўлжалланган норматив кўрсатмаларни қабул қилиши, унинг ҳаётийлигини таъминлаши ёки уларни инкор этиши мумкин. Айниқса кундалик сўзлашув нутқи, кенг халқ оммасининг жамоавий нутқий фаолияти адабий норма учун синов майдони — жонли лабораториядир. Бу ўринда Л.В. Шчербанинг ушбу фикрини эслаш ўринлидир: “Менинг ўйлашимча, адабий тил ҳаёти яратганларнинг олганига нисбатан ўзи кам нарса яратади, тил ҳаёти эса, асосан, алоҳида кишилар гуруҳининг сўзлашув тилида тобланади ва қайтайдир”⁵⁴.

⁵⁴ Л.В. Шчерба. Современный русский литературный язык./ “Русский язык в школе”, 1939, №4,

Маълумки, инсон тили, товуши тил жуда қадимий ҳодисадир, аммо илмий маънодаги тилни нормалаш фаолияти қадимий ҳодиса эмас, балки адабий тилнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ фаолиятдир. Демак, ҳозирги адабий тилнинг нормалари учун асос бўлган лисоний материаллар орасида тилнинг ноадабий даври учун ҳос ва ўша даврда стихияли равишда нутқий нормага айланган воситалар ҳам иштирок этади.

Бинобарин, адабий норманинг тил объектив қонуниятларига таянган ҳолда ривожланиши, унинг объектив ҳамда реаллигини тилнинг ана шу илмий аралашувларгача бўлган тарихий даври ҳам кўрсата олади. Ф. П. Филлин тил ривожидида субъектив таъсирнинг (тилшунослар фаолиятининг) ролини ўринсиз равишда олиб баҳолашга қарши чиқиб шундай ёзади: “Ҳар ҳолда, ҳар қандай жамият нутқий амалиётида қандай қилиб тўғри сўзлаш керак ва аксинча бундай гапириш ўринли бўлмайди, дейилган масала у ёки бу тарзда ҳал қилиб келинган.

Илмий тилшунослик юзага келгунга қадар норма учун таянч бўлиб нутқий тажриба — “тилни ҳис қила олиш” асос бўлади ва нормани белгилаш стихияли кечди. Шунга қарамасдан бу даврларда кипишлар бир-бирини тушуна олмаслиги орқасида жамиятни янқирозга олиб келган “тил фожияси” юз бергани йўқ”⁵⁵.

Норманинг объектив характерини адабий нормага кириб қолувчи янги воситаларнинг шаклланиш жараёни ҳам кўрсатади. Одатда, тилда пайдо бўлган янги сўз, янги ясалыш ёки янги маънода қўлланыш дастлаб “қулоққа ёқмас”дан, ғалатиноқ туюлиб туради. Ҳатто бундай ҳодисалар дастлабки пайтларда адабий норма нуқтаи назаридан ман этилади, инкор қилинади. Лекин, шунга қарамасдан, бундай янги воситалар қўлланышда давом этаверади ва вақт ўтиши билан одатий нормага айланиб қолади.

Ушбу жараён ҳам нормативлар ўз ривожидида тилнинг ўз ички, объектив қонуниятларига таянишини кўрсатади.

⁵⁵ Ф. П. Филлин. Несколько слов о языковой норме и культуре речи. / Сб. “ВКР” №7, М, Изд-во “Наука”, 1966, стр. 15.

Адабий норманинг объектив ва реал мавжудлиги, уларнинг моддий-лисоний материалга таяниши ўзбек тилининг турли типдаги грамматикаларининг мавжудлигида, унинг изоҳли, икки тилли ва терминологик лугатларнинг тузилганлигида, ўзбек тилининг имловий, график, орфоэпик, грамматик қоидаларининг тузилганлигида ва уларнинг таълим тизимида реал ҳодиса сифатида кенг ва фаол равишда ўрганилаётганлигида ҳам ёрқин кўринади. Шу маънода В.И. Кодуховнинг адабий тил нормасининг реаллигини инкор қилиш бу тил луғавий бирликларини, морфологияси ва синтаксисини инкор қилишдир⁵⁶, деган фикрига қўшилиш мумкин.

Хуллас, адабий норма ўз материал базасига кўра ҳам, онгли ишланиши, кодификацияланиши асосларига кўра ҳам реал ва объективдир. Адабий норманинг реаллиги тилнинг, тил системасининг реаллигига таянади.

АДАБИЙ НОРМА — ОНГЛИ РАВИШДА ИШЛАНГАН (КОДИФИКАЦИЯЛАНГАН) НОРМА

Кўриб ўтилганидек, норма тилнинг барча яшаш шакллари учун бир хилда ҳосилдир. Шу маънода, илмий нуқтаи назардан тил кўринишларининг нормали (норматив) ёки нонорматив эмас, деб баҳолаш тўғри бўлмайди. Чунки норма ва муайян нормаларга эгаллик, яъни нормативлик тилнинг барча кўринишларида хос белгидир. Аммо лисоний нормалар табиийлиги ва сунъийлиги, уларнинг юзага келиши ва шаклланишига кишиларнинг онгли равишда аралашуви, улар муайян тартиб ва қоидаларга келтириши нуқтаи назардан фарқланади. Тилларнинг турли ривожланиши тарихий даврларида жамиятнинг тилга муносабати ҳар хил бўлган.

Тил ўзининг қадимий ўтмиш тарихида, асосан, табиий, стихияли равишда, ўз нутқий оқимига кўра ўзгариб, ривожланиб борган. Тилга, унинг ривожланиши ва бойиши жараёнига кишиларнинг ҳозиргидагидек расмий ва онгли аралашуви, унинг ривожланишини

⁵⁶ *Кодухов В. И. Общее языкознание, стр. 94.*

бошқаришга ҳаракат қилиши аслида адабий тилни яратишга уриниш билан боғлиқ.

Тилнинг грамматикалари яратилмаган, луғатлари тузилмаган, унинг лисоний хусусиятлари қоидалаштирилмаган, тилни онгли бошқаришга қаратилган қарорлар, қонушлар қабул қилинмаган, тилни илмий ўрганиш ҳам, тилшунослик ҳам, тилшунослар ҳам бўлмаган даврда тил ўз табиий ривожига асосида яшаган.

Тил ривожига кишиларнинг онгли равишда аралашуви тарихи тилнинг пайдо бўлиш тарихига нисбатан ниҳоятда ёш ва янги фаолиятдир. Бу, асосан, адабий тилнинг пайдо бўлиши жараёни билан алоқадордир.

Демак, ҳар қандай тил тарихида табиий, стихияли ривожланиш даври ва тил ҳаётига онгли аралашув бошланган давр мавжуддир. Шунга кўра, тилда икки хил норманинг мавжудлиги ҳам аниқ: табиий объектив нормалар ва онгли равишда ишланган нормалар. Онгли равишда ишланган нормалар муайян лисоний қоидаларга солинган нормалар бўлиб, нормаларни мана шу тарзда қоидалаштириш жараёни — кодификациялаш, бундай қонун ва қоидалар, кўрсатмалар йиғиндиси эса кодификацияланган нормалар деб юритилади. Кейинги мълҳода кодификация муайян нормалар ҳақидаги қоидаларни ва ўша қоидалар асосида қўлланувчи лисоний воситаларни, яъни тил материални кўзда тутуди. Масалан: ўзбек тилида бош ҳарфларнинг ёзилишига оид қоидалар ва ўша ҳарфларни ифода этувчи ҳарф (графема)лар.

Адабий нормаларга онгли аралашув адабий тилни онгли ишлаш онгли равишда бошқарувчи, яъни кодификацияланган нормаларни юзага келтиради. Кўринадикки, адабий тил нормалари таркибида икки хил норма мавжуд бўлади: 1) табиий равишда шаклланган ва таълашган нормалар; 2) кодификация натижасида шаклланган, баҳолашган нормалар.

Бинобарин, аслида кодификация қилинган ва кодификация қилинмаган тил бордир. Шунинг учун адабий тилни нормалек тил деб тилнинг бошқа

кўринишларига қарши кўйини ва адабий тилнигина нормалар, норматив тил деб билиш ўринли эмас. Гап бу ўринда вичоний норманинг мавжуд ёки мавжуд эмаслигида бўлмай, балки унинг онгли шаклланганлиги ёки ишланганлигидадир. Тил нормалари объектив равишда яшовчи, ривожланувчи ҳодисадир. Масалан, ўзбек лаҳжа ва шеваларида норма, норматив воситалар объектив равишда, ҳеч қандай онгли аралашувсиз шаклланган ҳодисадир. Шундай қилиб, тил нормасида икки хил нормани кўриш мумкин, 1) ўзи объектив мавжуд нормалар ва 2) кодификация қилинган, яъни аралашув туфайли ташланган нормалар.

Объектив норма муайян жамоа нутқида тил қонуниятлари асосида материал ҳолда мавжуд ва доимо қайтарилиб ва қўлланиб турувчи ҳодисалардир. Бу нормани махсус ишлов берилган ва маълум қоидаларга солинган нормадан фарқлаш лозим. Кейинги тип нормаларни дарсликлар, лугатлар ва бошқаларда берилган кўрсатмалар, қоидалар, тавсиялар бошқариб туради. Адабий норма кейинги норма типига мансублиги ва унинг характерида эканлиги билан ажралади. Ўзбек лаҳжа ва шевалари нормасини ўзбек адабий тили нормасидан фарқловчи белги ҳам адабий норманинг кодификация қилиниши, лаҳжавий норманинг эса кодификацияланган нормага эга эмаслигидир. Буни пайқан қийин эмас.

Масалан, ҳозирги ўзбек адабий тилининг фонетикаси, морфологияси, синтаксиси, сўз ҳосил қилиш қолиплари, айниқса имло ва алифбоси, шунингдек талаффуз нормалари муайян тизимга солинган, қоидалаштирилган. Ушбу қоидалар, унинг адабий нормалари ўрта ва олий мактаблар, учун чиқарилган дарсликларда, қўлланмалар-да, махсус кўргазмали қуруллар, рисоаларда ифодаланган. Имло лугатлари, талаффуз лугатлари ва қўлланмаларида ўзбек адабий тилининг ёзув нормалари, адабий талаффуз хусусиятлари, мезонлари қоидалаштирилган. “Ўзбекча-русча” лугатларда ўзбек адабий тили лугавий нормаларини белгилаш, адабий тилда сўз қўлаш мезонларини

тартибга солиш мақсадида кўпгина сўзларга “диалектал сўз”, “маҳаллий сўз”, “сўзлашув услубига хос”, “поэтик услубга хос”, “кам қўлланувчи сўз”, “кам учровчи сўз”, “эскирган сўз” сингари белгилар, эслатмалар қўйилган. Чунончи, ушбу лугатда: абадиян, абдол, авахта, аввалан, ажам, ажамай, ажойибхона, айламоқ, акбар, акобир, алмхус, аламдор каби сўзларга “эскирган” белгиси; бадқирдор, баёнот, бакорот, балогат, бамисли, баркамол, барҳақ, башар, баъдаз, бақо, беайб, бебоқ, боис, бакира, боргоҳ, ботин каби сўзларга “китобий” (“китобий сўз”) белгиси; интибоҳ, исёнкор, ишвакор, кошона, лек (лекин), мовий, моҳ, нетмоқ, само, сарин, сийна, сурар, таслапо, чун(учун), хиромов каби сўзларга “ишъриятга хос” белгиси; ади-бади, адоқ, айналай, алифмой, анов (анови), бобой, болакай, бува, бувиш, важлашмоқ, грузовой, дуқай, диччи, дўндяроқ, ёшасига, жила, жидак каби сўзларга “сўзлашувга хос”, яъни оддий сўзлашув нутқида хос белгиси; илакмоқ, индиromoқ, интяқ, итъркин, иярмоқ, йилимоқ, йилиқ, йўнгичка, камшироғиз, кели каби сўзларга “маҳаллий”, яъни маҳаллий тил (шевалар)га хос белгиси қўйилган ва бошқалар.

Ўзбек лаҳжа ва шевалари юзасидан ҳам дарслик, қўлланма ва лугатлар бор. Бу дарслик ва лугатларда ушбу шеваларнинг тил хусусиятлари баён этилади, улардаги объектив мавжуд қонуниятлар ёритилади. Аммо ушбу дарслик ва лугатларда у ёки бу шевада қўлланувчи нутқий воситалар танқидий баҳоланмайди, балки объектив равишда тавсифланади. Шевашунос у ёки бу шева вакилига у ёки бу тарзда гапиришни тавсия этмайди, фақат унинг нутқини ўрганади, холос. Мана шундай асосларга кўра диалектал ва адабий норма муҳим фарқларга эга. Халқ тили, лаҳжа ва шевалар учун кодификация хос эмас, аммо “Адабий тил нормаси назарий аралашувсиз, яъни лисоний ва нолисоний назариялар иштироқсиз яратилиши, пайдо бўлиши ва ривожланиши мумкин эмас”⁵⁷.

⁵⁷ Б. Гагаранек, Задачи литературного языка и его культура/ Сб. “Пражский лингвистический кружок”. Москва, Изд-во “Прогресс” 1967, стр.341.

Демак, онгли аралашув, қайта ишлан ва онгли баҳоланиш орқали шаклланиш адабий норманинг муҳим хусусияти ва моҳиятини ташкил этади. Шу тўғрисида ҳам адабий тил умуман тил тарихида ишлов беришига муҳтож ва ўша орқалигина шаклланивчи ягона, бирдан бир тил типини ҳисобланади. Шунинг учун адабий тил одатда тилнинг бошқа ишловга муҳтожмас кўринишларига қарама-қарши қўйилади. Шундай қилиб, норма ҳар қандай тил коллективидида мавжуд ҳодиса, ammo кодификация — ишлов берилган, онгли баҳоланган ва махсус қайд этилган норма фақат адабий тилгагина хос ҳодисадир.

Лингвистик адабиётларда кодификация термини ўрнида “нормаланган”, “маълум нормаларга солинган” терминлари ҳам қўлланади. Ўзбек тилшунослигида учровчи “нормалаш”, “маълум нормаларга солиниш”, “свликланган”, “сайқал берилган”, “онгли бошқарилган” терминлари ҳам аслида кодификация маъносида ишлатилмоқда.

Умуман тилни нормалашдан, объектив мавжуд нормаларни муайян мезонларга, меъёрларга солинган нормалардан, яъни кодификациядан фарқлаш лозим. “Нормалаш” термини остида тил нормаларини шунчаки оддий тавсифлаш, тасвирлаш англанмайди, балки тил жараёнига фаол аралашини тушунилади. Ушбу онгли аралашининг муҳим натижалари адабий тил нормалари юзасидан берилган қоидалар, тавсиялар, йўл қўйишлар ва чеклашлар, машқлар, назарий қарашларда ўз ифодасини топади. Шу учун икки ҳодисани тилнинг объектив яшовчи, мавжуд нормаларини уларни қоидалаш ҳодисаси билан аралаштирмаслик лозим: “Тилнинг объектив мавжуд нормаларини бу нормалар кодификациясидан, яъни сўз қўллаш, сўз ясашиш қоидаларидан, сўз бирикмалари ва гапларини тузиш қоидаларидан, сўз бирикмалари ва гапларни тузиш қоидаларидан фарқлаш лозим бўлади”⁵⁸. “Норма термини тилшуносликда икки маънода қўлланади: биринчидан норма” деб тилда умум маъқулланган қўлланиш тушунилади, иккинчидан, норма

⁵⁸ В. А. Ицкович. Языковая норма, стр.8.

дейилганда грамматика, лугат ва маълумотномалар авторитети билан қонулаштирилган қўлланишлар тушунилади”⁵⁹.

Демак, норма ва кодификация орасида жуда мураккаб муносабат мавжуд, бу эса тарихий, ижтимоий шароитга, шунингдек, адабий тилнинг маълум бир ривожланиш давридаги типига ҳам боғлиқдир.

Л.И.Скворцов ҳам нормалаш билан кодификация тушунчаларининг фарқини ажратиш лозимлигини таъкидлайди. Аммо унинг фикрича “нормалаштириш” ва “кодификация” атамалари ўртасида унчалик катта фарқ йўқ, чунки “нормалаштириш” кодификациянинг бир қисми, бўлагидир. Нормалаштириш, унинг тушунишича, кенг маънода “стандартлаш”дир. У бу атаманинг ўзига яраша камчиликлари борлигини эътироф этган ҳолда стандартлаш умумқўлланиш учун анча қулайдир, деб таъкидлайди. Ушбу тилшунос “кодификация”ни тил бирликларига нисбатан императив (мажбурий) баҳолаш, талабнома, ҳатто қонуний мажбурийлик деб ҳисоблайди. У ҳуқуқшунослик атамаларини таҳлил қилар экан, кодификацияни илмий ва расмий кодификацияларга ажратади⁶⁰.

Илмий кодификация тилшунос олимлар ва мутахассислар, шунингдек, тилшунослик масалалари билан шуғулланадиган илмий бўлим ва институтлар томонидан амалга оширилади. Илмий кодификациянинг натижалари лугатларда, дарсликларда, ўқув қўлланмаларида, тил масаласига бағишланган ҳар хил маълумотномаларда мустаҳкамланиб боради.

Расмий кодификация эса давлатнинг махсус атамашунослик комиссиялари, кўмиталарининг жой номларини тартибга солишга (кўчалар, шаҳарлар, қишлоқларга номлар қўйиш ва уларни ўзгартириш) буйича олиб бориладиган ишларида ўз ифодасини топади. Бу типдаги кодификация кўп ҳолда нотурун, номукамал бўлади, Чунки у кўп ҳолда тил

⁵⁹ В. Ицкович. О языковой норме. “Русский язык в национальной школе”, 1964, №3, стр. 6.

⁶⁰ Скворцов Л.И. Теоритические основы культуры речи. М. 1980. стр.36.

қонуниятларини четлаб ўтиб, мафкуравий қарашларга асосланади⁶¹. Ушбу хусусият айниқса хорижий тиллардан кириб келган номлар, мемориал номлар нотургунлигида ёрқин куринади.

Адабий тил нормалари доирасида ишлатилувчи ҳар қандай воситалар қатъий ёки маълум даражада баҳоланган бўлади. Адабий тил доирасида қўлланувчи воситаларнинг баҳолангани, танлангани уларнинг сунъийлигини англатмайди. Чунки кодификация қилинувчи нормалар ҳам объектив асосларга таянади, яъни тилда объектив мавжуд ҳодисалардан олиб белгиланади. Адабий норманинг объективлиги масаласи ушбу тадқиқотда кейинчалик махсус ёритилади.

Адабий нормада, олдин ҳам қайд этилганидек, **биринчида**, ўзи объектив мавжуд тилнинг қонуний ривожланиши билан белгиланган, стихияли юзага келган ҳодисалар, **иккинчида**, онгли аралашини туфайли яратилган ҳодисалар мавжуддир. Буларнинг биринчиси фанда **императив** нормалар, иккинчиси эса **диспозитив** нормалар деб юритилади: “Тилдаги императив нормалар, бу — структура имкониятларидан юзага келувчи мажбурий қўлланишлардир. Уларни бузиб қўлаш сўзловчини она тили чегарасидан чиқариб юборади. Тилдаги диспозитив нормалар, бу — структурага таянган у ёки бу назарий шартлар (кўп ҳолда онгли йўл қўйишлар ва схемалаштиришлар) натижасида юзага келади. Императив нормалар тил билан бирга ўзгаради; диспозитив нормалар навбатдаги нормалаш (кодификациялаш) жараёнида аниқланади, ўзгартирилади ёки инкор қилинади”⁶².

Сўзловчилар типидagi анъанавий кўникма (ўрнак) бўлиб келган норма (яъни авлоддан авлодга намуна, мерос бўлиб қолган норма) норманинг имплицит ҳолати деб юритилади. Тилда объектив мавжуд бўлувчи ушбу норма махсус тартибга солинмаган умумқўлланишларга

⁶¹ Бегматов Э. Жой номлари — маънавий кўзгуси. Тошкент, “Маънавият”, 1998, 11-13-бетлар.

⁶² Скворцов Л.И. Норма. Литературный язык. Культура речи. Актуальные проблемы культуры речи, М. 1970, стр.50.

ва индивидуал чекинишларга асосланган бўлади. Бу норма ўз-ўзидан мавжуд ва ўз-ўзича ривожланувчи нормадир.

Ушбу кўринишга тилшуносликда норманинг эксплицит ҳолати (кўриниши), яъни тил нормасини аниқ ифодаловчи, аммо объектив нормага адекват бўлмаган, грамматика ва лугат муаллифларининг норма юзасидан тасаввурларини ўзида ифодаловчи нормалар⁶³ қарама-қарши қўйилади.

Шундай қилиб, онгли ишланган бўлишлик адабий норманинг муҳим белгисидир. Адабий норманинг барча кўринишлари, типлари у ёки бу даражада кодификацияланади. Ўзбек адабий тилининг барча соҳалари ҳозирги даврда кенг равишда кодификация қилинган. Адабий тил таянч шаҳар шевалари, баъзи тадқиқотчилар фикрича, Тошкент, Фарғона гуруҳ шеваларига таянишган ҳолда онгли ишланди. Ўзбек имлоси, сўз ясалиши, морфологик структураси, фонетикаси ва талаффузини нормалашида Тошкент, Фарғона, Андижон, Қўқон тип шаҳар шеваларига таяниб иш қўрилди. Ўзбек адабий тилининг лугавий нормалари эса, ўзбек шеваларининг барчаси берувчи энг зарурий ва намунавий сўз ҳамда атамалар билан тўлдирилди, аниқланди, конкретлаштирилди, бойитилди⁶⁴.

Адабий тил нормаларини белгилаш, кодификация қилиш учун муайян таянч нуқта, таянч лисоний объект лозим бўлади. Кўп ҳолда бундай таянч асос родини ушбу халқ тилининг маълум лаҳжаси (шеваси ёки шевалари гуруҳи) ўйнаши мумкин. Шу учун адабий тил ва унинг нормалари тарихида таянч диалектни белгилаш масаласи марказий муаммолардан бири ҳисобланади.⁶⁵

Ўзбек адабий тили нормаларини конкрет белгилашда ўзбек тили таянч диалект ва шеваларининг ўрни ва ролига кейинчалик биз махсус тўхталамиз. Ҳозирча шуни

⁶³ Ицкович В.А. Норма и ее кодификация. Актуальные проблемы культуры речи. М. 1970, стр. 13.

⁶⁴ Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шевалари. Тошкент, 1962.

⁶⁵ Вопросы диалектологии тюркских языков, том XII. Баку, 1958, стр. 140-143.

айтиш керакки, тилшунослар орасида ҳозирги ўзбек адабий тили нормалари шаклланиши учун таянч бўлган асос қайси ва нисбатан нимадан иборат бўлганини белгилашда яқдиллик йўқ. Бу т.р.г хил мулоҳазада кўринади: 1) ўзбек адабий тилни онгли ишлашда қайси лажжа ёки шеваларнинг асос бўлганлигини белгилаш масаласи; 2) таянч ўзбек диалект ва шеваларнинг ўзбек адабий тили нормалари шаклланишига қанчалик ва қайси даражада ҳисса қўшганлиги масаласи; 3) таянч ўзбек диалект ва шеваларнинг адабий норманинг конкрет кўринишларига (масалан, адабий талаффуз, имло, сўз ясалиши ва бошқалар) қайси даражада ва қанчалик алоқадор бўлганлиги масаласи; 4) ўзбек адабий тили нормалари шаклланишида лисоний аъъана, яъни эски ўзбек адабий тилининг ўрни ва роли масаласи.

Келтирилган масалалар махсус ёритишни талаб этади. Биз бу масалаларга ўрни билан кейинчалик қисман қайтамыз. Адабий нормани онгли ишлашда таянч нуқтанинг лозимлигини инкор этиб бўлмайди ва бу масалада маҳаллийчилик, субъектив ва ноилмий мулоҳазалар назарий ва ҳамда амалий иш учун жуда ҳам зарарлидир.

Адабий тилнинг ҳар икки — ҳам ёзма, ҳам оғзаки шакли бир хилда нормаланади. Аммо кодификациянинг роли адабий тилнинг ёзма шаклини нормалашда, айниқса, алифбо, имло, сўз ясалиши, услубий норманинг тартибга солинишида ёрқин кўринади. Умуман адабий тилнинг ҳар қандай ёзма шакли, борди-ю, у оғзаки нутқнинг ёзувда оддий қайд этилиши (фиксацияси) бўлмаса, маълум даражада ишлов берилган хусусиятга эгадир.

Ўзбек адабий тилининг ёзма шакли бизнинг давримизда ҳар томонлама ва кенг равишда нормаланди, маълум қонун-қоидаларга солинди. Ҳозирда ўзбек алифбоси, имлоси, сўз ясалиши ва гапда сўзлар тартиби, китобий услуб, нормаларга доир қоидалар, имло ва талаффузга оид қоида ва кўрсатмалар ўзбек ёзма нутқи

нормаларини белгилловчи муҳим омил ва мезондир⁶⁶. Ўзбек адабий тилининг ёзма шакли оғзаки шаклига қўра яхши ва кўпроқ нормаларга солинган. Бу, албатта, ёзма нутқнинг объектив вазифалари билан алоқадордир.

Кодификация ва у тўғрисида қабул қилинган норматив қоидалар, кўрсатмалар, йўл-йўриқлар, қўлланмалар умуммажбурий, ҳуқуқий лисоний бурч даражасига кўтариллади. Чунинчи, “Давлат тили ҳақида”ги қонунга (1995 йил 21 декабрь), “Лотин ёзувиге асосланган ўзбек алфбосини жорий этиш тўғрисида Ўзбекистон Республикасининг қонуни”га (1993 йил) амал қилиниши шарт.

Мана шундай масъулият ўзбек тилининг имло қоидалари, грамматик қоидалари, услубий нормалари учун ҳам тегишлидир.

Кодификациянинг, яъни муайян норматив қоидаларга олинган лисоний кўрсатмаларнинг қонуний, ҳуқуқий тусга эгалтиги айниқса давлат атамашунослик (тўғрироғи, терминология) кўмитаси қабул қилган қарорлар, шунингдек, ўрта мактаб она тили таълим амалиётида ҳам ёрқин намоён бўлади. Масалан, ўқувчининг билим савияси диктант, баён, иншоода йўл қўйилган имловий, услубий, пунктуацион хатоларга кўра баҳоланади ва у паст баҳолар қўйиш билан жазоланади ёки, аксинча, юқори баҳо қўйиш билан рағбатлантирилади. Адабий нормага амал қилиш талаблари нашриёт ва таҳририятларда, радио ва телевидениеда, театр ва оммавий аудиториялардаги чиқишларда, матбуотда янада қаттиқ ва масъулиятлидир.

Адабий нормани, унинг кодификацияланган воситаларини, уларни қўллашга доир қоидаларни ҳимоя

⁶⁶ Ўзбек тилининг асосий имло қоидалари. – Тошкент, Ўқитувчи, 1956; Ўзбек тилининг асосий имло қоидалари. – Тошкент, Ўқитувчи, 1995; Камолов Ф.К. Орфоэпия II ҳозирги замон ўзбек тили. – Тошкент, 1957, 230-233; Камолов Ф.К. Орфоэпия II ҳозирги ўзбек адабий тили I. – Тошкент: Фан, 1966, 77-93; Дониёров Х. Орфоэпия II ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент, 1980, 99-101; Содиқова М. Усмонова У. Ўзбек тилининг орфоэпик луғати – Тошкент, 1977; Асомиддинова М., Бегматов Э. Ўзбек адабий тилининг луғати – Тошкент, Фан, 1984; Джалиханов Х. А. Основы узбекской графики. – Тошкент, Фан, 1991 ва бошқалар.

қилиш - бу адабий тилнинг софлиги, ўткирлиги ва нуфузини ҳимоя қилишлар. Ҳозирда бу масалага нафақат тилшунослар, илмий ва масъул ташкилотлар, кенг жамоатчилик, зиёлилар алоҳида эътибор бераётганидиққатта моликдир.

Кодификация адабий тил учун унинг нормалари такомилли, ривож учун катта аҳамиятга эга. Бу шубҳасиз. Лекин кодификация иши адабий тил тараққиётидан орқала қолмаслиги керак. Акс ҳолда тил нормаси билан кодификация орасида қарама-қаршилик юзаса келади. Натижада кодификация адабий тилни мустаҳкамлаш ўрнига унинг ривожига тўсқинлик қила бошлайди. Бу ҳолат айниқса тилнинг имловий ва луғавий нормаларида аниқ кўринади. Масалан, “Ўзбекча-русча лутатла” (1988) ёки “Ўзбек тилининг изоҳли луғатида” (1981) бир қатор сўзларга “эскирган сўз”, “китобий сўз” каби нофаол лексика белгиси қўйилган (инқилобий, тижорат, ҳоким, жарроҳ, муҳандис ва бошқалар). Холбуки бу сўзлар ҳозирги ўзбек тилида фаол ишлатилмоқда. Шунингдек, ўзбек тилининг 1956 йилда тасдиқланган имло қоидаларида **музёраб**, **қўлёзма**, **сўзбон**, каби сўзлар қўйилиб ёзилади деб қоидалаштирилган. Амалда эса бу сўзларни ажратиб ёзиш аляқачон удум тусига кириб кетди ва болқалар.

Норма билан унинг кодификацияси ўртасида қарама-қаршиликлар доимо юз бериб турлади. Бунга тўрт хил хусусият сабабчи бўлади: 1) тил тизимининг доимо ривожланиб, маълум ўзгаришларга учраб туриши; 2) тилдан фойдаланувчи жамият аъзоларининг тилга муносабати, нуқтий “дил”ининг ўзгариши; 3) кодификация қилинган баъзи тил воситаларининг истеъмолдан чиқиши; 4) нормага оид баъзи тавсия ва қоидаларнинг бошида нотўғри қабул қилингани ва нуқтий удум, нуқтий амалиётга сингмаслиги.

Шуниси ҳам борки, нормада пайдо бўлувчи баъзи янгиликлар кодификация нуқтаи назаридан дастлаб хатолик деб баҳоланади. Чунки улар аввалги нормативлар учун кўникиб қолган кишиларга файритабий туюлади, улар бундай янгиликни тез ҳазм қилавермайди. Масалан,

Ўзбек тилида район, област, юстиция, министр, граждания, коллектив, секретар, справка, протокол сўзларининг туман, вилоят, адлия, вазир, фуқаро, жамоа, котиб, маълумотнома, баёи сўзлари билан алмаштирини жараёнидаги турли нуқтаи назарларни эслайтик. Ушбу янги луғавий нормаларнинг олдинги муқобиллари расмий равишда қўлланилмаса-да, оммавий пۈтқда ҳалигача истемолда мавжуд.

Умуман олганда кодификацияланган нормалар барқарор ва нуфузли бўлади ҳамда тез-тез ўзгаравермайди. Бунинг учун норманошлик фаолияти тил ривожининг объектив қонуниятларига таяниши, етарли равишда илмий асосланган бўлмоғи керак. Кодификациянинг муваффақияти адабий норма сифатида қонулаштирувчи лисоний воситаларнинг нутқий амалий талабиг қўра танлангани, илмий баҳолангани, қатъий ва тўғри қоидалар остига олигани, нуфузли, мўътабар манбаларга таяниши каби мезонларга боғлиқдир.

Хуллас, адабий норманинг муҳим белгиларидан бири унинг кодификацияланган норма эканлигидир. Кодификация адабий нормага хос бошқа бир қатор хусусиятларни туғдирадиган омилдир. Ана шундай хусусиятлардан бири адабий норманинг танланганлик (сараланганлик) хусусиятидир.

АДАБИЙ НОРМА – МАХСУС ТАНЛАНГАН ВА БАҲОЛАНГАН НОРМА

Ўзбек адабий тилида қўлланидиган ва адабий деб ҳисобланадиган сўзлар, сўз шакллари, сўзларнинг ясалми қолиплари, сўзларнинг ёзилиши ва талаффузига диққат қилинса, у ҳеч бир ўзбек шеvasи ёки лаҳжасидаги ана шундай сўз ва сўз шаклларига тўла мос келмаслиги, қайси томони биландир фарқлиниши ёки шевада қўлланидиган воситаларнинг адабий тилда йўқлиги, ишлатилмаслиги ёхуд ушбу вазифада адабий тилда бошқа бир сўз ёки шаклнинг қўлланилини кўрамиз. Бундай

хусусиятлар ўзбек адабий тилининг ўзига хос нормалари мавжудлигидан далолат беради.

Адабий тил нормасининг ўзига хослиги эса ундаги лексик ва грамматик воситаларнинг адабий нормани яратиш йўлида танланганлиги, сараланганлиги, ишланганлиги туфайлдир. Шу учун ҳам танланганлик, сараланганлик адабий норманинг муҳим белгиларидан ҳисобланади. Ушбу белгига кўра адабий тил учун норматив восита сифатида танланаётган сўзлар, грамматик шакллар маълум мезонлар асосида кўпсонли ана шундай вариант лисоний воситалар орасидан муайян жиҳатлар бўйича танлаб олинади ва умумнорма учун қойилантирилади. Бундан адабий тил учун асос, тайинч бўлган шева ёки тажжа имкониятлари, маъхур олим, ёзувчиларнинг асарларидаги намунавий ҳолатлар, у ёки бу дуғавий бирлик, грамматик шаклнинг миллий тил доирасида тарқалиш даражаси, қабул қилинувчи воситанинг объектив зарурийлиги ва бошқа шунга ўхшаш бир қатор омиллар рол уйнайди. Натижада адабий тил нормаси доирасига кирувчи воситалар халқ тили (узвул норма) даги ана шундай воситалардан фарқланади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида ишлатиладиган ва адабий норма деб тан олинган сўзлар, грамматик шакллар, сўз ясаш воситалари, имло ва талаффуз намуналари аслида ҳам маълум танланишлар натижасидир.

Адабий тил лексикаси таркибида баъзан тенг қўлланиладиган маъно ва маъно оттенкаларига кўра деярли фарқланмайдиган дублетлар учрайди. Бундай дублетлар одатда адабий тил лексикасидаги икки ёки ундан ортиқ шевалар унсурини, шунингдек, ўз тил ва ўзга тил унсурининг муайян даврда бир вазифада қўлланиб турганлигини кўрсатади. Масалан: шевалар унсури — ажина/ жин, аргимчок/ ҳалинчак, атай/ атайин/ атайлаб, қадирмоқ/ изламоқ/ ахтармоқ, бахмал/ духоба, бева/ тул/ есир, беда/ йўнғичқа, бедазор/ йўнғичқазор/ бедапоя, бобо/ бува, бойўгли/ бойқуш, боғлам/ бойлам, бузоқ/ гўсала, бундай/ бундоқ, бутувлай/ буткул, бўрь/ қашқир, бўса/ ўпич, даста/ сон, девор/ дувол, доим/ мудом,

доирача/ чилдирма/ чирманда, елка/ эгин/ кифт, ёлгончи/
алдоқчи/ алдамчи, ёрдам/ кўмак, ёғ/ мой, ёгламок/
мойламок, жигар/ бағир, жун/ юнг, игна/ пина, илдиэ/
томир, исриқ/ адрасман, ўз тил ва ўзга тил унсурлари -
адабий/ мангу, абстракт/ мавхум, автограф/ дастхат,
актив/ фаол, анализ/ таҳлил, аптека/ дорихона, барг/
япроқ, бўйин/ гардан, градус/ даража, гўнг/ эт, дунё/
жаҳои/ олам, зоопарк/ ҳайвонот боғи, йўлдош/ ҳамроҳ,
калга/ қисқа, каникул/ таътил, кафе/ қаҳвахона,
классификация/ тасниф, логика/ маантиқ, мавзолей/
мақбара, мажмуа/ тўшам, мазах/ калака, маош/ мойна/
ойлик, музыка/ мусиқа, насиҳат/ ўғит, олтин/ тилла, ота/
дада/ надар, пенсия/ нафақа, печат/ муҳр ва бошқалар.

Бу каби вариантларнинг адабий тилда мавжудлиги
адабий норманинг танланганлик тамойилини инкор эта
олмайди, балки ушбу ҳодисаларнинг ҳали етарли ўрганиб
баҳоланмаганлигини кўрсатади. Чунки ҳар қандай адабий
тил, айниқса ривожланган адабий тил учун танлан
тамойили муҳим белги ҳисобланади⁶⁷.

Маълумки, адабий тил нормалари бошқа нормаларга
нисбатан баъзи сифатий белгиларга эгадир. Аввало
адабий тил нормасининг шаклланишида генетик ва тил
қурилиши жиҳатидан яқинлиги турли даражада бўлган
бир неча лисоний тизимлар қатнашиши мумкин.
Масалан, территориал диалектлар ёки минтақавий
адабий тиллар. Ўзбек адабий тилининг шаклланишига
ҳисса қўшган диалектал компонентлар ҳам анчагина
мураккабдир. Иккинчи томондан, адабий норма кенг ва
катга ҳудудда тарқаладиган ҳодисадир. Бунинг устига
адабий тил кўп вазифали (полифункционал) тил, яъни
мураккаб алоқавий (коммуникатив) ва экспрессив
вазифаларни ўтайдиган тилдир. Мана шу хусусиятлар
адабий тил нормаларини доимо маълум меъёردа,
турғунликда сақлашни, бу норманинг намунавий
бўлишини талаб этади. Бундай ҳолатлар адабий тил
нормасининг танланган бўлишини, керакмас, тасодифий
воситаларни нормадан соқит қилишни талаб этади.

⁶⁷ Семёнок Н.Н. Проблема формирования норм немецкого
литературного языка XVIII столетия. — Москва, 1967, стр. 10.

Адабий норма йўқ жойдан яратилмайди, у умумхалқ тилидан олинади. Аммо адабий норма баҳоланиб, танланиб олинadиган, тил жамоаси томонидан маъқулланадиган воситалар, қондалар тизимидир. Адабий тил халқ тилидаги барча нарсани, ҳаммасини қолдирмай ололмайди, балки танлаб, эҳтиёжга қараб олади⁶⁸.

Махсус талқиқотлар шуни кўрсатадики, ҳар қандай адабий тилнинг нормаси бир даврнинггина, бир авлоднинггина маҳсули бўла олмайди. Адабий тилнинг бирлиги, ягоналигини таъминлашда, адабий тил умуммиллий тил нормаларини ишлашда кўп авлодлар иштирок этади.

Адабий тил нормаси, бир томондан, онгли равишда нормалаш орқали, иккинчи томондан, гениал бадиий сўз усталарининг ижоди, меҳнати туфайли шаклланади. Ҳар икки ҳолда ҳам адабий норма мавжуд узуснинг қайта ишланиши (кодификацияси) бўлади ва бунда мавжуд лисоний вариант воситаларидан мақбули танлаб олинади.

Адабий норманинг кўпгина авлодлар томонидан яратилиши унинг кўп даврлар мобайнида ишланиши, сараланиши, сайқалланишини таъминлайди. Адабий норманинг бу хусусияти адабий норма билан тил тизими ўртасида муносабатга ҳам у ёқи бу даражада таъсир қилади⁶⁹.

Адабий норманинг танланганлиги мезоғи миллий тилдаги мавжуд талаффуз, луғавий-грамматик вариантлардан бирортасини танлаш ва воситага “адабийлик” мақомини беришни тақозо этади. Аммо ушбу жараён тез ва бирдан амалга ошиши (масалан, алфбо ва имлода) ёки жуда секин кечиши (масалан, лексикада), кўп асрларга чўзилиб кетиши (масалан, фонетикада) ҳам мумкин. Ушбу жараённинг жадаллиги миллий тил дорасидаги лаҳжаларнинг мавқеига, турғунлигига, муайян тарихий

⁶⁸ Крысин Л.П. Культура речи и языковой пуризм. “Русский язык в школе”, 1963, №3, стр. 32.

⁶⁹ Крысин Л.П. К соотношению системы языка и его нормы. “Русский язык в школе”, 1968, №2, стр. 17.

даврдати тил ривожининг ҳолатига кўп жиҳатдан боғлиқдир⁷⁰.

Адабий нормада танлаш, танланганлик асосан онгли фаолият билан боғлиқ. Аммо адабий тил нормаларининг шаклланиши мураккаб жараён бўлиб, унда тил ривожининг объектив ҳолатлари билан алоқадор равишда табиий танланиш ҳам мавжуддир. Шу туфайли адабий тил нормаларидаги танланишлар стихияли, яъни табиий ва онгли танланиш ҳолатлари мавжуд бўлади: “Стихияли деганда шундай жараён тушуниладики, бунда норма бирор бир кўрсатмалар билан бошқарилмайди, уни фақат тилнинг вазифаси (аҳамияти) аниқлайди. Англанадики, бу жараён стихияли экани нисбийдир, чунки тилнинг маълум ижтимоий шароитда амалга олувчи коммуникатив вазифаси маълум маънода танлаш жараёнининг йўналтирувчиси (регулятор) бўлиб хизмат қилади”⁷¹.

Демак, адабий норманинг ишланиши ва танланиши кўп ҳолда онгли равишда амалга оширилади. Умуман ҳар қандай адабий тилда ва адабий тил ривожининг ҳар қандай даврида ҳам танланганлик ва қоиллаништириш (регламентация) бўлган. Бошқача қилиб айтганда, онгли ишланиш, у билан боғлиқ танланганлик (танлаш), нисбий регламентация адабий тиллар учун доимий ва ўзгармас боғлиқдир. Чунки адабий норма онгли ишланиш ва у билан боғлиқ танланишсиз шакллана олмайди. Шу боис баъзан адабий нормада танланганлик омилини ва ушбу омил амалга олувчи жараёни махсус ўзига хос тозаллагич (фильтр)га ўхшатишади. Тил тизими бера олувчи имкониятлар (инновациялар) мана шу тозаллагич (фильтр)дан ўтади ва “сараланади”. Адабий норманинг шаклланиш тезлиги ва унинг даражаси ушбу филтрга, яъни танланишнинг жадаллиги ва сифатига боғлиқ: “Танланиш қанчалик қатъий бўлса, унинг дифференция қилувчи таъсири шунчалик кучли бўлади, бу танланиш

⁷⁰ Ярцева В.Н. Развитие национального литературного английского языка. – Москва, 1969, стр. 149.

⁷¹ Ярцева В.Н. Развитие национального литературного английского языка. – Москва, 1969, стр. 154.

амалга ошувчи нутқ доираси қанчалик кенг бўлса, у шунчалик адабий, намунали нутққа яқинлашади”⁷².

Ҳозирги ўзбек адабий тилининг XX асрдати нормаланиши хусусиятларига назар солинса, унинг нормалари шаклланиши муҳим танлаш ва танланиш жараёнларини бошидан кечирганини кўраемиз. Чунончи сўзлар, сўз шакллари, сўзларнинг маънолари мисолида кўйидаги баъзи хусусиятларни пайқаш мумкин:

1) Танлаш алоҳида сўзларни баҳолаб олиш бўйича амалга оширилди. Ўзбек адабий тилида олдиндан қўлланиб келинган бир қатор сўзлар истеъмолдан ва нормадан чиқади ва уларнинг ўрни халқ тилидан олинган ёки янгидан ясалган сўзлар билан тўлдирилади:

Адабий тилдан чиққан сўз	Чиққан сўз ўрнида ҳозирда қўлланадиган сўз
Абр	бу-туг
Авбош	безори, хулиган
Адал	сон (цифр)
Ажойибхона	музей
Алам	байроқ, туғ
Аламдор	байроқдор
Алқисса	қисқаси
Анво	нав, сорт
Анга, анда	унга, унда
Арзнома	ариза, ариза хати
Аслан	аслида
Аслаҳали	қуролли, қурсланган
Алшор	шеърлар
Бадбинлик	пессимизм, тушқунлик
Байна-халқ	халқаро
Байроқчи	байроқдор
Байтар	ветеринар

⁷² Крысин Л.П. К соотношению системы языка и его нормы, стр.19.

Баладия	коммунал
Баъдаз	кейин, кейинчалик
Баҳр	денгиз, океан
Фирқа	Партия
Ударник	зарбдор
Билигтифоқ	биргаликда, келишиб
Бода	вино, май
Боргоҳ	резиденция
Ботин	ички, яширин
Буқаламун	ўзгарувчан, хамелеон
Бўхрон	кризис, тушқунлик
Бўйинбоғ	галстук
Даракнома	ёзма ахборот, ёзма хабар
Дасиса	айёрлик, бузғунлик, нифоқ
Даъватнома	таклифнома, мурожаатнома ва б.

Ўзбек адабий тили нормаларининг шаклланиш жараёни деярли тадқиқ қилинмаган мураккаб муаммодир. Биз бу ўринда масаланинг баъзи томонларинигина кўрсатамиз.

Маъна шу каби танланиш диалектал сўзлар доирасида ҳам амалга оширилди ва шеваларда бир маънода қўлланадиган сўзлар ичидан адабий тил учун мақбул деб топилгани олинди.

Адабий тилда	Шеваларда
Чақалоқ	Чақалоқ, бувак/ бўбак
Тўғон	Олиш, буват, даргот, тўғон
Тухум	Йимиртқа, майак, тухум
Она[СC1]	Она, бийи, эна/ ана, ойна, буви
Уғир	Угур, кели, сўки
Аргимоқ	Аргимча, аргимчоқ, хайунчак, саринжак, халганчак, халинчак
Норвон	Норвон, шоти, занги, ўзанги
Чумоли	Марча, чумоли, чумалак, каринжа
Ниначи	Ниначи, сўзанақ
Исирға	Исирға, сирға, зирақ

Бузоқ	Бузоқ, бузов, хужак, гўсала
Бўри	Бўри, қашқир, қаршкул, жондор
Доира	Доира, чилдирма, чирманла, дап, загана
Естиқ	Естиқ, достик, болиш, тақа
Жумрак	Жумрак, чумак, чўшдук
Қалғакесак	Қалғакесак, касаратки, курчупоқ
Лўли	Лўли, мўлтончи, жўти
Момақалдироқ	Момақалдироқ, гулдурмома, гулдурак, қалдироқ
Номпар	Номпар, чакич, туяч, поя, полич, чингирик, камбурут
Почча	Езна/ жезна, жезза, язна, почча
Сабзи	Сабзи/ сабз, кашпр, зардак ва б.

2) Танланиш сўзларнинг шакли вариантлари буйича амалга оширилади. Сўзнинг ўзбек шеваларидаги турли маҳаллий тилга хос шаклларидадан адабий тил учун асосан битта талаффуз шакли қабул қилинди. Солиштиринг:

Адабий тилда	Шеваларда
Она	Ана/ эна/ иена/ йена/ йэна/ ина/ она/ оно/ ена/ уна
Ака	Ака/ ако/ акча/ акэ/ эка
Аёл	Айал/ хайал/ хайэл/ эйол/ эйал
Бола	Бала/ бэлэ/ ба:ла/ болэ/ бало ва б.

Баъзи сўзларнинг адабий тил доирасида ҳали ҳам икки шаклга эгаллиги ушбу сўзлар мансуб шеваларнинг адабий тилга таъсири кучлилигидан, тарихий-лисоний анъанавийликнинг таъсирида ёки тилни нормаловчиларнинг шахсий майллари ва кодификациялашда йўл қўйилган нуқсондан далолат беради. Адабий тилда вариантдорликнинг мавжудлигига баъзан ушбу сўз учрайдиган ёзма манбаларнинг нуфузлилиги ёки шеърий нутқ талаблари ҳам сабабчи бўлади. Солиштиринг: арава/ ароба, адаб/ одоб, аждарҳо/ аждарҳор, алақламоқ/ алахламоқ, асо/ ҳасса, аста/ охиста, баадаб/ боадаб, бадгар/ батгар, байир/ байри, баравар/ баробар, бахабар/

бохабар, бекик/ беркик, бекилмоқ, бинафша/ гувафша, бирдай/ бирдак, бирорга/ биронга, бисмилло/ бисмиллоҳ, бормикав/ бормикин, бува/ бобо, букув/ бугув, важ/ важд, гадоё/ гадо, гадоёчилик/ гадоёчилик, гултож/ гултожи, гуҳар/ гавҳар, дастарра/ дасарра, денсамоқ/ денсинмоқ, дорчи/ дорбоз, дукчи/ йнқчилик ва б.

3) Сўзлар ясалиш моделларининг мақбуллиги ва морфологик тузилишига кўра ҳам тақдланади.⁷³ Бунда бир лугавий негизга қўшилиб, бир хил ифода қилувчи сўз ясовчи бир неча аффикслардан биттаси олинади, бошқалари эса қабул қилинмайди.

Адабий тилда	Шеваларда
Олайлик	Олойик, алали
Қизғин	Гизғилт, қизғин
Хабардор	Ховордор, хавардан
Боғламай	Бағламин, бэйэмай
Этиклўз	Этикчи, эдикчи, этикдоз
Ўйинчоқ	Ойинчиқ, ойинчоқ
Сенга	Санга/ сенга, сана, санга
-лар/ кўшлик	Қишлоқлар, мийманнар, маллар.
Аффикси	Аттар, гуллар, кишила ва ш.к.

4) Сўзлар маъносига кўра тақдланади. Бунда шевада кўп маъноли бўлган сўзларнинг адабий тилга бир ёки икки маъноси киради, қолган маънолари эҳтиёж йўқлиги туфайли инкор қилинади. Аксинча сўз адабий тилда шевадагидан бошқа маънода қўлланади. Демак, сўзнинг лаҳжавий маъноси қабул қилинмайди. Масалан:

Адабий тилда маъноси	Шевада маъноси
Банд-боғлиқ, эгалланган; банд қилмоқ; занжир	Сеҳргарлик
Беткай – олд томон	Қирғоқ
Бешлик-бешлик (картада) шеър тури	Паншаха
Боғлиқ-боғланган; боғлаб	Ёпиқ, беркитилган

⁷³ Грамматика и норма, М., 1977.

Күйилган	
Буви бабушка	Она
Булоқ чашма	Кулоқ касали (оғриқ)
Буғоз-пролив	Бугиз (анат)
Истэмоқ - хоҳламоқ	Ахтармоқ, қидирмоқ
Манка	Мишиқ, мишириқ
Тентирамоқ - ишсиз юриш, беҳуда кезиш	Жаҳли чиқмоқ, ўзини йўқотиб қўймоқ, чайқал- лиш, тебраниш
Тиринқоқ - ҳаракатчан, ғайратли	Тутқаноқ
Томир - қон томири; илдиз	Қориндош, энг яқин дўст, ўртоқ
Чивин/ комар	Папша
Човли/ шумовка	Човхода/ весло/ , эшкак
Ўсал - оғир касал	Ўмон, ярамас, ножуя; ўсал бўлмоқ - ноқулай аҳволга тушмоқ ва б.

5) Рус тилида ва у орқати кирган, ўзлашган сўзлар адабий тилга рус тилидаги шаклларида олинди, уларнинг халқ тили (лаҳжа ва шева)даги айтилиш шакллари ҳисобга олинмади. Масалан:

Адабий тилда	Шевада
Стакан, стол	Ўстакан, ўстол, устол
Колхоз	Калхиз, калхос
Завод	Завут, зовут
Паспорт	Башбурт
Кино	Кино, кьно, кьино
Ботинка	Потинка, ботинка
Поезд	Пойиз
Фабрика	Побрьк
Телефон	Тьлфон
Автомобиль	Апгомобил/ хаптамобил
Печенье	Пичини
Мороженос	Морожньй
Машина	Мошьян, машино ва ш.к.

Биз сўз нормалари доирасидаги адабий-норматив танлашнинг энг муҳим хусусиятига гухтаб ўтдик. Мана шу каби танлаш ўзбек адабий тилининг бошқа тил нормалари⁷⁴ учун ҳам хосдир.

Адабий нормада танлашнинг илмий тартиблари амалий жиҳатдан у ёки бу тарзда ҳал этиб келинган бўлса ҳам назарий жиҳатдан ҳали етарли умумлаштирилган ва аниқланган эмас. Масалан, ўзбек тилининг ўндан ортиқ имло лугатлари тузилган. Аммо ўзбек тилшунослигида шу кунга қадар ўзбек тили имло лугатларининг сузлиги, унинг таркибий ҳажми, лугатга сўз танлаш тартиблари, орфограммаларини бериш, уларни ягона шаклга киритишнинг илмий асослари ноаниқдир. Ушбу мулоҳаза ўзбек адабий тилининг луғавий нормаларини белгилаш соҳаси учун ҳам тегишлидир.

Адабий норма учун норматив танлаш кундалик турмуш тилининг стихияти нутқий оқимдан тасодифий ва унчалик аниқ бўлмаган, “фонетик жиҳатдан бузилган” ва умуман адабий “тил руҳига” тўғри келмайдиган барча ҳолатларни назардан соқит қилинган ҳолда улардан энг яқин, ўткир, мувофиқ ва тўғри, деб топилган сўз ва ибораларни, грамматик воситаларни олади. Бу ҳолда умуман миллий тил луғавий тизимда мавжуд бўлган, аммо адабий тил доирасига қабул қилинмаган (адабий норма деб ҳисобланмайдиган) кўпгина сўз ва воситалар узуал нормада қолиб кетади. Масалан, шундай унсурларнинг энг муҳим тилларидан қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

1) Лаҳжавий сўз ва иборалар, бирор шева ёки шевалар гуруҳи учун характерли бўлган сўз ясаш унсурлари синтактик қурилмалар;

⁷⁴ Масалан, келишик, шаҳс-сон, замон, майл, кўплик категориялари бўйича ўзбек адабий тили ва ўзбек халқ шеваларида фарқлар ҳақида қаранг: Решетов В.В., Шоабдураҳимов. Ўзбек диалектологияси. - Тошкент, 1962, Ражабов Н. Ўзбек халқ шевалари морфологияси. - Тошкент, Фан, 1984. Ражабов Н. Ўзбек халқ шеваларида феълнинг морфологик тузилиши. - Тошкент, Фан, 1990. Усмонов К. Ўзбек шеваларида феълнинг ўтган замон формалари. - Тошкент, Фан, 1991 ва б.

2) Умумхалқ нутқида қўлланувчи, аммо адабийлик ҳуқуқига эга бўла олмаган оддий (содда) тил сўзлари;

3) Ўтмишда мавжуд бўлган ижтимоий жаргонлар маҳсули бўлмиш сўзлар, сўз ясағи кўринишлари ва фразеология;

4) Ўғрилар, картабозлар, қиморбозлар аргосига хос бўлган арготик сўзлар ва иборалар;

5) Профессional лексика ва баъзи жузъий терминлар.

Бундай терминлар адабийлик ҳуқуқига эга бўлса ҳам қўлланиш доирасининг чегаралиги ҳамда мутахассис бўлмаган одамлар учун тушунарли эмаслиги туфайли адабий тилнинг кўпгина услубларига кирмайди.⁷⁵

Шундай қилиб, миллий тил лисоний воситаларининг адабий норма учун танланганлари норматив нуқтаи назардан миллий тил доирасидаги бошқа имкониятларга нисбатан нуфузли ҳисобланали ва улар қўлланиши нуқтаи назаридан ҳам намунали деб баҳоланади ва тан олинади. Мана шунга кўра тилшунос Ю.А. Бельчиков адабий тил нормаси тушунчасини қуйидагича талқин қилади: “Адабий нутқ нормаси тушунчаси”ни шундай тасаввур қилиш мумкин: у адабий тил муайян даври доирасидаги сўзлар, фразеологизмлар, цақл ва қурилмаларининг муътабар топилган варианты намунали қўлланишидир.”⁷⁶

Танланганлик хусусияти адабий тил нормаларининг барча даврлари учун хос, танлаш, танланганлик адабий тилнинг доимий йўлдошидир. Аммо ушбу хусусият адабий тилнинг миллий адабий тиллик кўринишда, яъни миллий адабий тилнинг шаклланиши даврида айниқса ёрқин намоён бўлади. Адабий тил миллат шаклланиши даврида, тилнинг миллий тил бўлиб шаклланиш ва ривожланиш даврида умуммиллий адабий нормани ташувчига айланади. Натижада адабий нормадаги танлаш ва бу танланишнинг даражаси янги сифатий босқичга

⁷⁵ Ефимов А. И. История русского литературно языка. - Москва, 1955, стр. 10.

⁷⁶ Бельчиков Ю.А. О нормах литературной речи / Вопросы культуры речи. Вып. 6, 1961, стр. 6.

ўтали: “Ҳар қандай давр адабий тилида танлаш (танлаб қўлаш) хусусияти бўлади, аммо миллий тилнинг шаклланиши ва ривожини даврида танлаш айниқса кучли бўлиб, у маълум мақсадга йўналтирилган бўлади. Тилнинг ягоналиги учун, умум тилни яратиш учун бўлган ҳаракат шаклланаётган нормада юзага келувчи умуммиллий норма доимо адабий тил ривожининг стихиясиз жараёни натижаси бўлиб, у маълум даражада танлаб қўлаш, нутқий маҳорат ва у бу стихияли жараёнга онгли “араланиш”дан иборатдир”.⁷⁷

Шундай қилиб, адабий тил норманинг юзага келиши, кодификация ва танлаш билан чамбарчас боғлиқдир. Бошқача айтганда, танланганлик, танлаш тамойили адабий тил норматив воситаларини шакллантириш, қоидалаштириш усулигига эмас, балки ушбу нормаларни сифати жиҳатидан баҳолаш мезони ҳамдир. Ушбу мезонга кўра тил воситалари “адабий” ёки “адабиймас”, “норматив” ёки “нормативмас”, шунингдек кенг маънода, “тўғри” ёки “тўғримас” (“нотўғри”) сингари норматив ўлчовлар асосида баҳоланади. Тил воситаларини “тўғри” ёки “нотўғри” деб баҳолаш мезони, айниқса адабий тил қоидаларига ўргатилган, унинг норматив хусусиятларини эгаллаган шахслар нутқида равшан кўринади. Улар ўз нутқида адабий норма нуқтани назаридан тўғри ёки нотўғри принципига риоя қилади ва тилнинг адабий деб тушунилувчи воситаларидан фойдаланишга интилади, ўзлари адабиймас, удуммас деб ҳисоблаган воситаларни қўлашдан қочади. Демак, мана шу маънода адабий норма фақат танланганлик хусусиятига эга ҳодисагига эмас, балки асралувчи, эътибор қилувчи, эъзозловчи ва бу орқали муҳофаза этувчи ҳодиса ҳамдир.

Ушбу қонуниятга кўра адабий норма норматив деб ҳисобланган барча ҳодисаларни сақлаш ва асрашни, бу доирага кирмайдиган бошқа ҳолатларни эса керакмас,

⁷⁷ Вопросы формирования и развития национальных языков. Москва, 1960, стр. 302.

яъни адабиймас воситалар сифатида инкор этиб, бартараф этишни тақозо қилади.⁷⁸

Ушбу қонуниятлар, ўз навбатида, адабий нормани маълум тартибга солишни, уларни тил жамоаси учун умумнорма тарзида қоидалаштиришни, илмий ва муътабар ёзма манбаларда қайд этишни талаб қилади.

АДАБИЙ НОРМА—МУАЙЯН ҚОИДАЛАРГА СОЛИНГАН НОРМА

Адабий норма норманинг бошқа типларидан ундаги типик қонуниятлар, типик қурилиш ва қолипларнинг, талаффуз ва имлога хос хусусиятларнинг муайян тамойиллар асосида қоидалаштирилгани билан ажралади. Бунни пайқаш учун адабий тил нормасини лаҳжа ва шевалар нормасига солиштириш кифоя. Кейинги норма ҳақида ҳам илмий талқиқотлар бор, аммо ушбу талқиқотларда шевалар нормасини маълум тартибга солиш учун хизмат қилувчи у ёки бу ҳолатни чегараловчи, чекловчи кўрсатмалар, қоидалар йўқ. Адабий тил грамматикалари⁷⁹, талқиқотлари, луғатларидан у ёки бу лисоний ҳодиса ва воситаларни тўғри, адабий тил учун намунавий ҳолат ёки норматив эмас деб кўрсатувчи қоидалар, изохлар, чеклашлар мавжуд. Адабий тил ва унинг адабий нормаси мана шу хусусияти билан бошқа тил нормаларидан ажралиб туради.

Норманинг муайян қоидаларга солингани ва маълум тизимга келтирилгани, яъни регламентация адабий тилнинг муҳим ижтимоий умумхалқ вазифасидан келиб чиқади. Регламентация адабий норманинг турғунлиги, стандарт ва унверсаллигини таъминлайди. Зеро, танланганлик ва регламентация адабий тил учун хос бўлган асосий белгилардандир. Ушбу хусусият ҳар қандай ривожланган адабий тилнинг специфик белгиси, ажралмас хоссаси ҳисобланади. Қоидалаштириш лозимлиги ва қоидалаштирилганлик адабий тилнинг пайдо бўлиши ва шаклланиши билан илк даврданоқ

⁷⁸ Степанов Ю. С. Основы общего языкознания, Москва, 1975, стр. 182.

⁷⁹ Грамматика ва норма, М. 1977.

алоқалор бўлали. Шу туфайли ва, иккинчидан эса, норматив қоидаларнинг ўзи ҳам тилдаги объектив қонуниятларни, типик ҳодисаларни муайян тартибга келтиришни кўзда тутувчи ҳодиса эканлиги туфайли улар моҳиятан объектив лисоний норманинг ўзидек тасаввур қилинади ва табиий ҳамда зарурий нарсадек ҳис этилади. Сабабсиз эмаски, адабий норма деганда тилнинг объектив нормалари билан бир қаторда ўзбек тили дарсликлари, луғатлари ва маълумотларида берилган қоидалар, кўрсатмалар тушунилади ва улар адабий тилнинг қоидалаштирилган нормалари (регламентация қилинган нормалар) деб юритилади. Тилшунос Л.К. Граудина “Регламентация қилинган қоидалар жамият томонидан қабул қилинган ва қонулаштирилган қоидалар тизимидан иборатдир”, деб кўрсатади.⁸⁰

Регламентация натижаси бўлиш тил қоидаларини, бизнинг назаримизда, учга бўлиш мумкин: 1) илмий-таърифий қоидалар; 2) расмий-қонуний қоидалар; 3) илмий-амалий қоидалар.

Илмий-таърифий қоидаларга грамматикалар, илмий тадқиқотларда тилнинг у ёки бу хусусияти, лисоний категорияларига берилган қоидалар, таърифлар кирази. Масалан, оғ, сифат ёки сон туркумларига, шахс-сон, келишик, замон категорияларига берилган таърифлар.

Расмий-қонуний қоидаларга, масалан, ўзбек тили илмий терминологиясини нормалаш буйича расмий равишда қабул қилинган қоидалар, илмий тамойилларни киритиш мумкин.

Илмий-амалий қоидалар соф норматив қоидалардан иборат бўлиб, уларга имло ва пунктуация қоидалари, адабий талаффуз қоидалари мансубдир.

Ўзбек адабий тилининг нормалари ҳам муайян қоидаларга келтирилган. Бу айниқса тилнинг морфологик тузилиши, сўз ясалиши, имло қоидалари, сўзларнинг қўлланиши доираларини кўрсатадиган стилистик белгиларда равшан кўринади.

⁸⁰ Граудина Л.К. Опыт количественной оценки норм. Вопросы культуры речи. Вып. 7. 1966, стр. 76.

Ўзбек адабий тили нормаларига доир қоида ва таърифлар дарслик ва қўлланмаларда ифодаланган. Чунончи, 5-синф учун ёзилган “Ўзбек тили дарслиги” китобида “бир маъноли сўзлар дейилади”, “кўп маъноли сўзлар дейилади”, “билдиради”, “англатади”, “янги сўз ясайди”, “янги сўз ясамайди”, “ёзувда сақланади”, “тарзида қўлланилади”, “тарзида ёзилади”, “қўшиб ёзилади”, “ажратиб ёзилади”, “чирикча билан ёзилади”, “ҳосил бўлади”, “ҳосил қилинади”, “қўйидагича ясалади”, “чирикча қўйилмайди” сингари кўрсатма ва тавсиялар мавжуд.⁸¹

Адабий тил нормаларини маълум қатъий қоидалар остига олиш нисбий характерга эга. Чунки тил тузилишининг барча кўринишлари қоидалаштиришга бир хилда бўйсунмайдими. Шу туфайли қоидалар кўпроқ алфавит, имло, грамматикага дахлдор бўлади. Тилнинг синтактик қурилиши, лексикасига доир конкрет қоидалар кам.

Регламентация ва унинг қўлланиш даражасини белгилашга доир қарашлар тилшуносликда турличадир. Баъзи ишларда нисбий регламентация ҳақида гапирилса, баъзи муаллифлар адабий норма учун қатъий, кучли регламентация ҳослиги ҳақида ёзишган⁸².

Қоидалаштирилиш лозимлиги адабий тил учун қонуниятдир. Адабий тил нормаларини қоида остига олишга доимо ҳаракат қилинади. Чунки бунини адабий тилнинг ўз объектив табиати, яшаш қонуниятлари талаб қилади. Аммо адабий тилнинг барча сатҳлари кодлаштиришга тўла ва осонликча бўйсунмайдими. Шу сабабли адабий норманинг қоидаланган ўринлари ҳам ҳар хил даражададир. Иккинчидан эса, муайян ҳодиса учун берилган қоида (қоидалар), кўрсатмалар маълум даврга келиб эскириши, ўз кучини йўқотиши мумкин. Бунга кўпроқ икки нарса сабабчи бўлади: 1) тил тараққиёти натижаси; 2) қоиданинг илмий жиҳатдан етарли асосланмаганлиги ва хато эканлиги.

⁸¹ Ғулломов А.Г., Абдуллаев Й., Маъруфов З., Олимхонова М. Ўзбек тили дарслиги, 5-синф учун. Тошкент, Ўқитувчи, 1973.

⁸² Сб. “Общее языкознание”. стр. 520.

Регламентация нуқсонли ва хато бўлиши, натижада етарли даражада сингмаслиги мумкин. Чунончи, кирилл ёзувига асосланган ўзбек алифбосидо ўзлашма сўзлар таркибида ёзиладиган, аммо ўзбекчада талаффуз қилинмайдиган ь “юмшатиш” белгиси, рус тилида “ё” лашган унлилар деб юритиладиган, аслида ўзбек тили фонетикаси учун хос бўлмаган товушларни ифода қилувчи е, ё, ю, я мавжуд. Бу ҳодисалар ўзбек алифбосида кераксиз равишда сақланиб ва ёзиб келинди. Ўзбек имлосига сингмаган ушбу нуқсон лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосида тузатилди, уларга алифбода ўрин берилмади.

Демак, адабий тил нормаларини қойдалаштириш (регламентация) нисбий бўлади. Бунга сабаб, **биринчидан**, нормага оид қойдалар қойдалаштиришни талаб қилувчи тил хусусиятларини ҳеч бир қолдиқсиз тўлиқ қамрай олмайди. **Иккинчидан**, баъзи қойдалар тил нормаси хусусиятларини аниқ ва тўғри ифодаламаслиги, талаб даражасида бўлмаслиги мумкин. Натижада улар номтагина қоида бўлиб, кодификацияга сингмайди, нутқий амалиётда унга риоя қилинмайди. **Учинчидан**, адабий тилнинг баъзи соҳалари етарли тадқиқ қилинмагани учун, уларнинг баъзи хусусиятлари регламентациядан четда қолган бўлиши мумкин. **Туртинчидан** эса, тилшуносликка оид тадқиқот натижалари тил нормаларининг янги хусусият ва қуролларини кашф қилиш туфайли янги қойдалар яратилади. Бу адабий нормага оид қойдалар фондининг доимо ўзгариб туриши боис бўлади. Шу сабабли адабий норманинг регламентациясини, унинг жамғармасини идеал даражада мукамал, турғун нарса деб қараш мумкин эмас.

Адабий норманинг қатъий регламентацияси ҳақида ҳам гапириш мумкин. Аммо бу тушунча бошқа нуқтаи назаридандир, яъни адабий тил нормасига доир қойдалар ўз моҳиятиги кўра қатъий белгиланган ва барча учун умумий ва мажбурий бўлади. Уларни етарли асослар бўлмагани ҳолда бузиш ва ўзгартиравериш мумкин эмас.

Шундай қилиб, адабий нормага доир қоидалар, яъни қойиланган нормалар ҳам ўзгариб туради ва улар нисбий ҳодисалар.

Адабий тил нормасига ҳос регламентациянинг нисбийлигини баъзи муаллифларнинг регламентация адабий тилнинг фақат ёзма шакли учунгина ҳос, деб билишларида⁸³ ҳам кўриш мумкин. Аммо ушбу фикр мунозаралидир, чунки адабий тилнинг оғзаки шакли ҳам муайян қоидаларга солинган бўлади. Адабий талаффуз орфоэпик қоидалар, тавсиялар, шунингдек, махсус орфоэпик лугат ва маълумотномаларнинг мавжудлиги бу фикрнинг тасдиғи бўла олади.

Регламентациянинг адабий тил системасининг камраши ўз доирасига кўра ҳам, қанчалик ҳаётийлиги ва ватифавий хусусиятига кўра ҳам, сингиши, қабул қилиши ва тарқалиш чегараларига кўра ҳам норма ҳақидаги қоидалар, қоида остига олинган нормативлар билан адабий тилнинг барча нормасини тенг кўйтишга асос бўлмайди. Бонқача айгганда, танланганлик ва қоидаларнинг мавжудлиги ҳали адабий тилда тамоман шаклланган норманинг юзага келганини кўрсатавермайди.

Масалан, “Ўзбек орфографияси асосий қоидалари” (1956) нинг 58-параграфи 12-моддасида **байрам олди, сайлов олди, май олди, сўз боши** типидagi сўзлар ажратиб ёзилади, деб қойдалаштирилган. Шу параграфнинг 14-моддаси талабига кўра **муз ёрар, иш ёқмас, қўл ёзма, шер юрак** типидagi сўзлар ҳам ажратиб ёзилмоғи лозим. Аммо ушбу қоидалар имло амалиётига сингмади. Келтирилган сўзларни кишилар аксарият ҳолда кўшиб ёзишмоқда. Ажратиб ёзилган ҳолда бунини мажбурий равишда қилинаётгани сезилиб туради.

Шундай қилиб, нисбий регламентация адабий норманинг муҳим хусусиятидир. Адабий нормага оид қоидалар ва кўрсатмалар маълум ёзма манбаларда қайд қилинган бўлади. Бу ўз навбатида адабий норманинг яна бир белгиси — адабий норма ёзма матнларда ёзув

⁸³ Ицкович К.А. Языковая норма, стр. 145.

ёрдамида қайд қилинган бўлишиги шартини юзага келтиради.

АДАБИЙ НОРМА — ЎЗУВДА МУСТАҲКАМЛАНГАН НОРМА

Адабий норманинг объектив равишда мавжуд ва колификацияланган воситалари уларни қўллаш, ишлатишга доир қоидалар, амалий кўрсатмалар ёзма манбаларда махсус равишда қайд этилади. яъни фиксация қилинади. Бундай фиксация, аввало, адабий норма ва унга доир илмий қарашларнинг муайян қолипларига солинган (стандарт), турғун бўлишини таъминласа, иккинчи томондан, бу нормаларни ўрганиш, ўргатиш ва уларни келажак авлодларга сақлаш учун ҳам муҳимдир. Одатда, бундай нормалар ва қоидалар мавжуд воситалардан фойдаланувчилар учун бирдек мажбурий ҳисобланади. Бусиз адабий тил нормаларининг турғунлиги ва умум учун тушунарли ва халқчил бўлишини таъминлаш мумкин эмас.

Ўзбек адабий тили нормасининг турли кўринишлари сўзларнинг ёзилиши, талаффуз нормалари, сўз ясаш, сўз қўллаш, сўз маънолари, сўзларнинг услубий қўлланишлари, гапта сўзлар таркиби ва уларга оид қоидалар куйидаги манбаларда қайд қилинган бўлади:

- 1) Имло қоидалари ва имло луғатларида;
- 2) Адабий талаффуз (орфоэпик) қоидалар ва орфоэпик луғатларда;
- 3) Изоҳли луғатларда;
- 4) Икки тиллик, масалан ўзбекча-русча луғатларда;
- 5) Терминологик ва энциклопедик луғатларда;
- 6) Фразеологик луғатларда;
- 7) Частотали ва чаппа луғатларда;
- 8) Морфем луғатларда;
- 9) Ўрта ва олий мактаблар учун чиқарилган она тили, ўзбек тили дарсликларига;
- 10) Ўзбек тили бўйича яратилган амалий қўлланмалар (машиқ китоблари, кўртазмали қуроллар ва бошқалар)да;

11) Ўзбек тилини ўргатишга оид методик адабиётлар ва қўлланмаларда.

Келтирилган манбалар адабий нормаларнинг кенг ёйилиши, сингиши, мустаҳкамланишида муҳим рол ўйнайди. Айниқса ўзбек тили бўйича ёзилган дарсликлар, норматив лугатларнинг аҳамияти жуда каттадир. Бундай қўлланмалар “тилнинг тўғрилиги ҳақидаги таълимот” бўлиб, нутқий амалиётни муайян тартибга солади ва уни бошқариб туради. Дарслик ва норматив лугатлар баъзи воситаларга, уларнинг қўлланишига кенг йўл очади, бошқасига чегарали имкониятлар беради, баъзи қўлланишларни эса норматив нуқтаи назаридан тамоман инкор қилади. Чунинчи, “Ўзбек адабий талаффузи лугати”да **бунча** сўзининг талаффузи шундай изоҳланган: **бунчалар** – бунчалар (стл. мунчалар)⁸⁴. Бу ўринда **бунча** сўзи. услубий талаб билан **мунча** шаклида талаффуз қилиниши мумкинлиги қоидалаштирилмоқда ёки ушбу лугатдаги **керак** сўзи талаффузига оид талқинни олайлик: **керак-керак** (керак эмас); **керакли-керакли** (**керакли, керакли эмас**)⁸⁵. Кўришиб турибдики, **керак** сўзининг нотўғри (нонорматив) талаффуз шакллари қайд қилиниб, улар ноадабий деб инкор этилмоқда. Демак, адабий норманинг ёзма манбаларда қайд этилиши ва мустаҳкамланиши адабий қўлланишларни қонунлаштиради, пировардида тил ривожининг характериға ҳам сезиларли таъсир ўтказади. Мана шундай сабабларға кўра, ёзма қайдлар, яъни норматив воситалар ва норматив қоидаларнинг ёзма равишда қайд қилиниши кодификация билан биргаликда адабий тилнинг муҳим белгиси бўлиб, уларнинг адабий тилни миллий тилнинг бошқа кўринишларидан фарқлатиб турувчи омилдир.⁸⁶

Адабий норманинг ёзма равишда мустаҳкамланиши адабий тилнинг ривожини ва унинг нормаларини шаклланиши учун ҳам катта аҳамиятга эга. Н.Н.

⁸⁴ Ўзбек адабий талаффузи лугати (М. Асомиддинова, Э. Бегматов ва б.) Тошкент, Фан, 1984, 93-бет.

⁸⁵ Ўзбек адабий талаффузи лугати (М. Асомиддинова, Э. Бегматов ва б.) Тошкент, Фан, 1984, 235-бет.

⁸⁶ Костамаров В.Г. Культура языка в свете языковой политики, “Язык и стиль” - М. С. 44-45.

Семенюкнинг қайд этишича, ҳар қандай адабий тил учун илгунчаки, номигагина фиксация эмас, балки “қатъий фиксация” лозим бўлади. Бу хусусият адабий тилнинг алоқа қуроли сифатида туталган алоҳида мавқеи билан боғлиқдир.⁸⁷

Шундай қилиб, кодификацияланган, яъни онгли ишланган ва махсус қайд қилинган норма фақат адабий тил учунгина хосдир.

Адабий норманинг фиксация қилиниш даражаси адабий тил ривожининг турли даврларида ҳар хил бўлиши мумкин. Адабий тилнинг миллий тилликтача бўлган даврида нормалар қатъий белгилабмаган ва етарли равишда фиксация қилинмаган бўлади. Адабий тил сифатида шаклланган миллий тил даврига келиб, ягона ва умумий нормани яратишга интилиш кучайиши туфайли адабий тил нормаси янги сифатий хусусиятга эга бўла боради. Ушбу хусусиятни таъминловчи омиллардан бири адабий норманинг, унга доир қоидалар ва кўрсатмаларнинг қатъий фиксация қилинишидир.⁸⁸ Ушбу фикрнинг тўғрилигини ўзбек адабий тилининг тарихий ривожини ҳам кўрсатади. Ўзбек адабий тили даражасига ўсиб етгунга қадар (айниқса, XX асрдан олдинги даврда) бу тилнинг адабий нормалар, унга доир қоидалар, кўрсатмаларни ифода этувчи тадқиқот ва қўлланмалар (грамматика ва луғатлар, имловий ва талаффуз қоидалари) деярли йўқ эди. Бу даврда ўзбек адабий тили маълум даражада стихияли равишда ривожланиб келган ҳамда ўзбек адабий тили ва унинг нормалари ҳозирги пайтдагидек кенг равишда муайян илмий режалар асосида ўқитилган, ўргатилган эмас. Шунинг учун ўзбек адабий тили умумхалқ характериға эга эмас эди.

АДАБИЙ НОРМА — НАМУНАВИЙ, НУФУЗЛИ НОРМА

⁸⁷ Семенюк Н.Н. Проблема формирования норм немецкого литературного языка XVIII столетия, стр. 10.

⁸⁸ Корлэтяну Н.Г. Исследования лексической системы языка. 1870-1890 гг. АДД. - Кншинев, 1964. стр. 5.

Адабий тил тилнинг бошқа янаш шаклларига нисбатан ривожланганда намунали, нуфузли ҳодиса ҳисобланади. Чунки умумхалқий алоқа воситаси сифатида ҳам, бой ва кенг қўламли тил сифатида ҳам, ўз вазифаларининг кўп қиррали ва мураккаблиги жиҳатдан ҳам миллий тилнинг бошқа ижтимоий кўринишларидан устун туради. Бадиий тилнинг мана шу хусусияти адабий тил лисоний воситаларининг намунавий, нуфузли бўлишини талаб қилади. Шу сабабли адабий норма ҳам уни ташкил қилувчи воситаларнинг қонун ва қоидалари намунавий бўлиши билан характерланади.

Адабий нормага хос намунавийлик тушунчасини икки маънода изоҳлаш мумкин: 1) адабий норма учун намунавий лисоний воситалар танлаб олинади; 2) адабий норманинг ўзи моҳиятан намунавий ҳодисадир.

Ҳар икки ҳолат ҳам тўғри. Аммо намунавийликни тушунишнинг келтирилган кўринишлари бир-биридан фарқли икки хусусиятдир. Масалан, ўзус халқ тили нормаларини белгилайди. Аммо бадиий тилга тадбиқан буни жуда нисбий равишда айтишимиз мумкин. Чунки адабий норма тилдаги барча нарсаларни олмайди, ҳатто адабий нутқ доирасида ишлатиладиган барча воситалар ҳам норматив, яъни адабий норма учун намуна бўлавермайди. Демак, адабий нормага, аввал ҳам таъкидланганидек, танлаб олиш, тўғри ва керакли деб топилган нарсаларни олиш хосдир. Худди шунингдек, адабий нормага кирувчи воситалар намунавийлиги ва мақбуллиги жиҳатидан ҳам баҳоланади. Масалани мана шу маънода талқин этиш адабий норма намунавийлигини биринчи маънода тушунишдир. Биз буни ушбу ишнинг **“Адабий норма — махсус танланган ва баҳоланган норма”** бўлимида махсус ёритдик. Бу ерда гап адабий норманинг намунавийликни иккинчи маънода тушуниш устида боради.

Кўриб ўтганимиздек, адабий норма танланганлиги, сайқал берилганлиги ва ишланганлиги, муайян илмий-амалий қоидалар, грамматик низомлар тарзида ёзувда қайд этиб қўйилганлиги билан, “махсус ўргатилиши,

Ўрганилиши билан бошқа тип лисоний нормалардан фарқ қилади. Бунинг устига адабий тилда жуда кўп сонли илмий, илмий-оммабоп, бадиий адабиётлар мавжуд бўлади. Улар ўқилади, ўрганилади. Буларнинг ҳаммаси, айниқса матбуот, радио ва телевидение тили адабий тилни ўрганган, эгаллаган кишиларда ҳар доим адабий норма ҳақида қандайдир ўзига хос тасаввур тундириб туради. Шу сабабли адабий тил, унинг нормалари кишилар тасаввурида қандайдир намунали, идеал, афзал турувчи ҳодиса сифатида тушунилади.

Дарҳақиқат, адабий норма умумхалқ, умуммиллий доирада бошқа нормаларга нисбаган намунавий нормадир. Шунингдек, адабий норма бошқа нормаларга нисбатан маданий, афзал нормадир. Чунки у бугун халқнинг мулкидир, қуролидир. Айниқса, бу ҳол мактаб ўқувчи ва ўқитувчиси, кенг маънода зиёлилар жамоаси тасаввурида, уларнинг адабий тилда гапиришга, ёзишга интилишларида, адабий тил қонун-қоидаларига амал қилишларида ёрқин кўринади.

Тилшунос А. М. Пешковский мактабда ўқимаган, саводхон бўлмаган деҳқонда “нутқий тўғрилиқ” тўғрисида тасаввур бўлмаслигини⁸⁹ қайд этган эди. Келтирилган ҳолдан фарқли ўлароқ, адабий тилни ўрганишга киришган ҳар бир кишида биринчи дақиқалардан бошлаб “тўғри гапириш” ва “тўғрилиқ” тўғрисида тасаввур пайдо бўлади. Бу аслида тилнинг қандайдир намунавий воситаларини тан олиш, ушбу намунадан чекиниш мумкин эмаслигини тушуниш, англаш демакдир. Натижада адабий тил кишилар томонидан намунавий тил, нутқий намуна сифатида қабул қилинади. Адабий тилни эгаллашга интилувчиларда тил идеали, яъни идеал тил ҳақида, уни эгаллаш, унга интилиш лозимлиги ҳақида тушунча, тасаввур туғилади.

Адабий нормани янги намунавий сифатий ҳодиса сифатида талқин этиш тўғри. Аммо шу билан бирга уни мураккаблаштириб, қандайдир ўрганиб, эгаллаб

⁸⁹ Пешковский А.М. Объективная нормативная точка зрения на язык, стр.54.

бўлмайдиган ҳатто етиб бўлмайдиган идеал тарзида талқин этиш ҳам ярамайди. Адабий норма аслида ўрганиш, ўргатиш учун мўлжалланади. Шунинг учун ҳам у ўз моҳиятига кўра адабий тилда гагирувчи ҳар қандай киши амал қилишга интилиши лозим бўлган нормалар ва қоидалар тизими, яъни намунавий мажмуадир. Шу учун тилшунос Ю.С. Маслов идеал тўғрисидаги тасаввур аслида нутқий жараёнда вариант воситалардан бирини афзал деб билиш ва уни танлаб қўллашнинг асоси эканлигини уқтиради.⁹⁰

Адабий норманинг идеаллиги, намунавийлиги унга намунавий, мақбул деб ҳисобланган ҳодисаларни олиш ва норматив удумга киритиш билан таъминланади. Норматив грамматикалар тилдаги тўғри воситаларни кўрсатса ҳам аслида тилнинг “ҳаракатда бўлган модели”ни, яъни нутқни кўрсата олмайди. Шу тўғрисида қандайдир “идеал” ва “мукамал” намунали нутқни топишга интилиш ҳар доим давом этади.

Бундай намуна айрим ҳолларда конкрет шахслар нутқидан ёки маълум ижтимоий гуруҳлар ижтимоий синфлар нутқидан, шунингдек бирор бир ҳудуд аҳолиси нутқидан ахтарилади. Аммо тўғрилиқ, “идеал нутқ” тушунчасининг ўзи нисбий ҳодисадир. Адабий “идеал”, “тўғри” нутқни олимлар, ёзувчи ва тилшунос назарийчилар турлича тушунишади. Бу ҳодиса турли тарихий даврларда жамиятнинг ўз даврига хос қарашлари, муайян тарихий шароитлар билан боғлиқ бўлган. Шу учун адабий тилни нормалаш буйича ўтмишда олиб борилган ва олиб борилувчи ишларнинг ўзи “ижтимоий фикрлар тарихининг бобларидан бирини ташкил этади”⁹¹. Худди шунингдек, адабийлик тушунчасининг ўзи ҳам нисбийдир, кўп ҳолда ушбу идеал маълум лисоний муҳрга қараб мўлжал олади. А.М. Пешковский рус адабий таласфузи нормалари ҳақида шундай ёзган эди: “Биз ота-боболаримиз қандай сўзлашган бўлса, шундай сўзлашпагина эмас, балки

⁹⁰ Маслов Ю.С. Введение в языкознание, стр. 182.

⁹¹ Виноградов В. Русская наука о русском литературном языке. “Ученые записки МГУ, вып. 106, М. 1946, стр. 22.

Москвада қандай гаплашишга, жумладан кичик театр ва бадий театр соҳасида қандай сўзлашларига қараб ҳам гапиришга интиламиз”⁹².

Ҳозирги даврда адабий тил ва адабий нормани ўрганиш, намунали нутққа тақлид қилиш имкониятлари анча кенгдир. Булар ўрта мактаб, лицей, коллежларда, шуниингдек, олий ўқув юртларида адабий тилда яхши гапирувчи ўқитувчилар, домлалар, ўқувчи ва талабалар нутқи, радио ва телевидение дикторларининг нутқлари, ўзбек тилида намойиш қилинадиган кинофильмлар, сахна асарларидаги нутқий намуналар⁹³, нотиклик санъатини эгаллаган баъзи зиёлилар нутқи, оилада адабий тилда гаплашадиган ота-оналар нутқи, бадий адабиёт, матбуот, илмий нашрлар ва бошқалардир. Адабий норманинг намунавийлиги маълум маънода унинг турғунлигини, консервативлигини таъминлайди. Тил нормасидаги бундай турғунлик ўз навбатида тил нормаси ичида маълум қарама-қаршиликни юзага келтириши мумкин. Масалан, грамматика ва талаффузга оид қондалар билан норматив лугатларда берилган кўрсатмалар орасида номослик, ҳати сингмаган, қонунлашмаган янги ҳодисалар билан алтақачон иллиз отган ҳодисалар орасидаги қарама-қаршилик мавжуд. Шунга кўра амалда бўлган лугат ва грамматикаларда ҳам “намунавийлигини”, “тўғрилигини”, яъни нормативлигини йўқотган фактлар учраб туради.

Намунавий норма, тил идеали ва у ҳақдаги тасаввурларнинг ўзгаришига турли факторлар сабабчи бўлади. Чунинчи, булардан баъзилари: а) адабий тил ижтимоий базаси, масалан, диалектал асоснинг ўзгариши; б) тил жамоасининг, янги адабий тилда гаплашувчилар таркибининг ўзгариши, в) тил табиий ривожининг таъсири; г) субъектив нуқтаи назарлар таъсирида қабул қилинган норматив восита ва қондаларнинг нутқий амалиётга сингмаслиги ёки истеъмолдан чиқиши ва бошқалар.

⁹² Пешковский А. М. Объективная и нормативная точка зрения на язык. стр. 55.

⁹³ Культура речи на сцене и экране. М. 1986.

АДАБИЙ НОРМА – ОБЪЕКТИВ ЗАРУРИЙ НОРМА

Ўзбек адабий тилининг нормалари тизимида тилда мавжуд бўлган барча восита ва имкониятларнинг шунчаки тўғри ва йўқлиги эмас, балки адабий тил учун зарур бўлган лисоний воситаларнинг оғли тилдангина иборатдир. Умуман тилда, айниқса умумхалқ алоқа қуроли бўлган адабий тилда керакми, чиқит нарсалар ниҳоятда ҳам. Бунга сабаб адабий тилнинг лисоний нормаларини ташкил қилувчи ҳар бир фонетик, дуғавий, грамматик, имловий ёки услубий воситалар, улардан тўғри фойдаланишга оид қоидалар, кўрсатмалар нутқда мавжуд конкрет вазифани ўтайди. Бир қарашда тилда мавжуд бўлган аъзо вариант воситалари (сўзлар, сўз ясовчи ва сўз ўзгартирувчи морфемалар, сўзлар ва сўз бирикмаларининг турли ифодалар ва параллел равишда қўлланилган шакллари ифодалар ва иборалар ва б.) кераксиз ва ортиқчадек туюлади. Аслида, даққат қилинса, улар ҳам нутқда ўзига хос услубий вазифаларни ўташи маълум бўлади.

Адабий норма ва унинг турғун, шаклланган негизи объектив зарурий нарсалардан иборат бўлади. Норма нуқтаи назардан ғайриқонуний, кераксиз туюлган баъзи тил ҳолисалари аслида адабий норма корпусидан ташқарида бўлган, нормага сингмаган ёки тилда эндигина пайдо бўлган ва нормага кириб улгурмаган ёхуд адабий норма удумидан, яъни қўлланишдан чиқётган, эскирган воситалардан иборатдир. Мана шу ҳолдаги назарий воситаларнинг айримларини кодификациянинг, янги нормалаш жараёнининг нуқсони бўлган, нотўғри ва зўрма-зўракилик билан адабий нормага киритилган ҳолисалар ташкил қилади.

Умуман олганда адабий тил нормаларидаги зарурийлик мезони қуйидагиларда ёрқин кўрилади:

1) Адабий нормага адабий тил ривожининг конкрет ҳолати нутқий эҳтиёж талаб қилаётган лисоний воситалар олинади.

2) Адабий норма регламентациясида энг зарурий, эҳтисж талаб ҳодисалар қоидалаштирилади.

3) Адабий норманинг лисоний воситалари ва унга оид қоидалар зарур бўлган ҳоллардагина ўзгартирилади.

4) Адабий тил ва унинг ижтимоий ўрни, вазилавий хусусиятлари адабий нормага объектив равишда зарур бўлган нарсаларнигина киритишни талаб қилади. Чунки адабий тилнинг ўзи ҳам моҳиятан жамият учун зарур бўлган ҳолисалир.

Адабий тилни белгилаш, адабий нормани онгли равишда ишлаш жараёнида адабий норма ва уни ташкил қилувчи нормативларнинг қанчалик зарур ёки нозарурийлигини ҳисобга олмаслик кодификацияда нуқсонларни юзага келтириши мумкин. Масалан, ўзбек тилининг луғавий тизимига улашиб, сингиб кетган, бу тилда деярли бир асрдан бери (XIX асрнинг охиридан) газет, газит, газета шаклида қўлланиб келаётган сўзни рўзнома билан алмаштиришга зарурият бормиди? Худди шундай журнал ўрнида ойнома, мажалла, жарид, офисер ўрнида зобит, методика ўрнида услубиёт, институт ўрнида олийгоҳ, илмай тадқиқот институти ўрнида илмгоҳ, зовтик ўрнида шамсия, термин ўрнида истилоҳ, атама, самолёт ўрнида тайёра каби сўزلарни қўллаш учун қанчалик зарурият бор??

Мана шундай мунозарали ўринлар янги ўзбек алифбосида ҳам учрайди. Чунончи ш, ч, нг товушларини sh, ch, ng тарзида қўш ҳарфлар билан ёзишга ҳеч қандай зарурият йўқ. Уларни s, c, h ёки ана шундай бошқа бир тарзда бир ҳарф билан ифодалаш мумкин. Бизнинг назаримизда, ҳозир ўзбек имлосидаги баъзи вариант ёзишларга унчалик зарурият йўқ. Чунончи, абр ва авр (нақш), абрбан ва аврбанд, агрокjmё ва агрохимия, адаб ва одоб, сятқаритиш ва ҳайқиритиш, аммабачча ва эммавачча, арова ва ароба, аровақаш ва аробақаш, аш-паш ва ҳаш-паш, баайна ва боайняхи, бадугар ва батгар, баробар ва баровар, бебошвоқ ва бебошбоғ, бекяттич ва беркаттич, сарикмағиз ва сарымағиз, сунгак ва суяк, тойчоқ ва тойчяк ва бошқалар. Бундай орфограммалардан бирини ягона норма сифатида қабул қилиш мумкин.

Адабий норманинг зарурийлиги мезонини кенг ва тор маънода талқин қилиш мумкин. Кенг маънода олинган зарурийлик мезони адабий тил нормаларига умумий даражада тааллуқли бўлган ҳодисаларчи, тадбирларни ифода қилади. Масалан, 1930 йилда араб алифбосидан лотин алифбосига ўтиш зарурмиди? Шунингдек, 1940 йилда лотин алифбоси ўрнига рус алифбоси асосидаги ёзув тизимига ўтиш шартмиди? Ўз навбатида ҳозирда крилл ёзуви билан воз кечиб, лотин ёзув асосидаги янги ўзбек алифбосига ўтиш зарурияти нима-да? Мазкур саволлар адабий норманинг зарурийлик мезонини кенг маънода тушуниш ва талқин этишдир.

Адабий норманинг зарурийлиги мезонини тор маънода тушуниш лисоний воситаларнинг алоҳида олинган кўринишларининг зарурийлиги ёки нозарурийлигини баҳолашдан иборатдир. Бу алоҳида сўзларнинг, сўз шакллари, ясалмалари ёки синтактик birlikларнинг, алоҳида олинган орфограммалар, графемалар, талаффуз кўринишларининг норматив жиҳатдан қанчалик зарурий эканини кўзда тулади.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, объектив зарурий бўлмаган воситаларни, қоидаларни адабий нормага зўрма-зўракилик билан тикшиштириш, уни тилнинг норматив тизими ҳазм қилиб юбора олади, деб тушуниш ўринсиз ва бундай ҳаракатлар адабий тил нормаларининг объектив равишда шаклланиши ҳамда ривожига катта зарар келтиради. Шу сабабли адабий тилни онгли нормалаш жараёнида адабий норма учун намуна деб ҳисобланаётган ҳар бир лисоний воситани регламентациялашга оид ҳар бир таъриф ва қоида ҳолисона баҳолаш, уларнинг норма учун қанчалик зарурийлигини ҳисобга олиш адабий норманинг назарий ва амалий жиҳати мустаҳкам, ҳаётий ҳамда истиқболли бўлишини таъминлайди.

АДАБИЙ НОРМА — ЗАМОНАВИЙ (СИНХРОН) НОРМА

Адабий норманинг энг муҳим белгиларидан бири унинг замонавийлигидир. Адабий нормага оид ушбу

хусусиятнинг кўп ҳолда етарли равишда ҳисобга слинмаслигидан тилшунослар ўртасида тўғри ва назарий жиҳатдан нотўғри баҳслар бўлиб туради. Чунончи, баъзи тилшунослар у ёки бу сўзни қўллаш юзасидан баҳс кетганда ортиқча бош қотириб ўтирмасдан ўзбек тили тарихида авваллар қўлланган баъзи сўзларни норма сифатида тавсия қилишади. Масалан, **зобит** (офицер маъносида), **лиму** (лимон маъносида), **атриёт** (цирфюмерия), **черик** (армия), **қўналға** (база), **хосхона** (бункер), **сарроф** (валютчик), **машшата** (гримёр), **тафсия** (деталь), **шамсия** (зонтик), **маъҳад** (институт), **муаррих** (тарихчи), **сахвия** (корректор), **шотир** (милиционер), **нозир** (министр), **кепт** (посел)ка ва бошқалар.

Бунинг аксича баъзи ҳолларда адабий нормани баҳолашда нутқий амалиётда қўлланишда бўлган сўзларни сунъий равишда нономатив деб ҳисоблашади. уларга эскирган (арханик) сўз тамғасини босишади. Чунончи, 1959 йили нашр қилинган “Ўзбекча-русча лугат”да ҳозирги ўзбек адабий тилида қўлланишда бўлган бир қатор сўзларга сунъий равишда “Эскирган” (“уст” – устаревшее слово) белгиси қўйилган ва бу билан мазкур сўзлар замонавий нормадан ташқари ҳодиса деб баҳоланган. Чунончи, **адиб**, **айбнома**, **анъана**, **анъанавий**, **асаб**, **ахл**, **бастакор**, **босмахона**, **босқич**, **босқичли**, **ваколатнома**, **гулгун**, **гулрухсор**, **дастуриламал**, **жамоа**, **жараён**, **жарима**, **жаррох**, **жилд**, **жозоба**, **зарбдор**, **ижроия**, **инқилоб**, **иктисодчи**, **камтарин**, **камтаринлик**, **кимёгар**, **котиб**, **лавозим**, **лашкарбоши**, **мавзу**, **мажозий**, **мансабдор**, **матбаа**, **матбаачи**, **мафкура**, **мафкуравий**, **мангъл**, **маъмурий**, **марака**, **маърифат**, **маърифатли**, **мақбара**, **маҳбус**, **мезон**, **меъмор**, **меъморчилик**, **монаид**, **муаллим**, **муаллиф**, **муовин**, **муסיқий**, **муסיқийлик**, **муҳаррир**, **мухожир**, **муҳофаза**, **наврўз**, **найрангбозлик**, **косяб**, **насиба**, **насрий**, **пигоҳ**, **винондор**, **номзод**, **ношир**, **олима**, **омил**, **отчонар** (инодром), **пудрат**, **пудратчи**, **саёҳатчи**, **сайёра**, **тадқиқ**, **тасниф**, **таснифламоқ**, **тахрир**, **ўзвий**,

хазина, ханда, хибоб, хонанда, шаҳодатнома, қомус, қомусчи ва б.

Қай қилинган сўзларнинг аксарияти кейинги йилларда ниҳоятда фаол лугавий нормага айлангани ўша сўзларнинг авваллари ҳам норматив қўлланишда бўлганлиги натижасидир.

Адабий норманинг замонавийлиги талабига жавоб берувчи ҳолисалардан яна бири замонавий қўлланишда бўлган сўзларни сунъий равишда ясалган сўзлар билан алмаштиришга уринишдир. Бундай ҳаракат адабий ривожнинг барча даврларида кўзга ташланади. Мана шундай ҳолат 1991-1995 йилларда ҳам намойи бўлди. Масалан, ўзбек адабий тилида фаол қўлланишда бўлган сўз ва терминлар ўрнига қўйилади сунъий ясалмалар тавсия қилинди:

Фаол қўлланишда бўлган сўз	Тавсия қилинган ясалма
Абонмент	Иудлатга
Архитектор	Ўннокор
Архив	Эскиртва
Археолог	Қалимшунос, ўтмишшунос
Археология	Қалимшунослик, ўтмишшунослик
Ассистент	Илмжу
Аутистория	Уқувхона, мутолаагоҳ, сомъхона
Аутифон	Сарбозор
Аэропорт	Таһерагоҳ
Батис	Шайингар
Баш	Маблағхона, бисотхона
Брак	Муваққатгоҳ
Бермол	Сувоти
Бизнес	Даромаддор
Виза	Роҳнома
Ботопроход	Сўз қувур, сўз ўлказич
Бизнес	Ёқабанд
Геолог	Контонар
Гладиол	Кўзнай, кўзтирқичи
Дук	Жилварак, сувёмгир
Кассир	Пулчи, пулбон, хазиначи
Клуб	Даъватхона, талбиргоҳ
Перспект	Шоҳ кўча
Публицист	Мушофаданаъис, мақоланавист
Редакция	Мухарририят
Транспорт	Юккапчилик

Тран	Нарвонзина
Тренер	Утингир
Трос	Симаркон, пўлатаркон
Турист	Сайрчи
Туник	Сарбанд кўча, берк кўча
Универсал	Жам жама
Фамилия	Наслнома
Факультатив	Хоҳинсабоқ, хоҳин таҳлил
Фантаст	Уйолам ёзувчи, фаразбон
Фантастика	Уйолам, фаразбонлик,
Фитобар	Гисҳшарбатхона
Фотоконья	Суратгусха
Хроника	Кунойна ва б.

Келтирилган янги ясалмалар бир томондан, тарихий анъанавий асосга, иккинчи томондан, замонавий негизга ҳам эга эмас. Улар янгидан, сунъий равишда тиқиштирилаётган, кўп ҳолда ноилмий, ҳиссиёт ва хоҳиш заминига қурилган лексемалардир. Адабий нормативларнинг замонавийлиги уларнинг ўзбек тилида функционал, яъни вазифавий ҳодиса эканлигидадир.

Масалан, **газет/ газета, журнал** сўзлари ўзбек тилида деярли 80-90 йиллардан бери қўлланилиб келади. Шу жиҳатдан бу сўзлар ўзбек тили учун функционал (вазифавий), фаол ва ҳаётий лексемалардир. Бирдан ушбу сўзларни ўзбек тилидан чиқариш, **газета** сўзи ўрнига **рўнома, хабарнома, журнал** сўзи ўрнига **жарид, ойнома** лексемаларини тавсия қилиш таги бўлиб ҳаракатдир. Чунки тақлиф қилинаётган сўзлар ўзбек тили учун тамоман ёт, нофункционал унсурлардир. Шу сабабли бу лексемаларнинг ўзбек тилида ҳеч қандай қариниликсиз, осонгина яшаб кетиши учун моддий, лисоний негиз мавжуд эмас. Шу сабабли улар ўзбек тилининг лугавий нормаларига синга олмайди.

Адабий норманинг замонавийлик хусусияти адабий тилни муайян нормаларга солишда, адабий нормативларни танлаш ва баҳолашда энг аввало замонавий, яъни ҳозирги давр тилида мавжуд ҳамда функционал бўлган воситаларга мурожаат қилишни талаб этади. Ўтмиш давр тилидан ёки бошқа бирер тилдан зўрма-зўраки ахтариб топишган ёхуд сунъий равишда ясаб

тиқштирилладиган “норматив” тавсиялар замонавий тил тизимига сингиб кетиши ниҳоятда қийин бўлади.

Қайд қилинганлардан маълум бўладики, норма тарихий ҳодисаларни эмас, балки амалда реал қўлланаётган воситаларни, яъни ўзи тарихий нуқтаи назардан эски, анъанавий ёки, тилда янги бўлса-да, функционал, фаол қўлланувчан воситаларни қамрайди. Шунга кўра муайян давр адабий тил нормалари моҳиятан замонавий (синхроник) ҳодисадир. Мана шу маънода функционал адабий норма олдинлари қўлланган ёки қўлланилиши мумкин воситаларни эмас, балки ҳозирда қўлланган, қўлланаётган лисоний воситалардандир. Демак, адабий норма тил тизимининг нутқий қўлланишда бўлган кўринишидир. Ушбу масалани тилшунос В.И. Чернишев ўз вақтида шундай изоҳлаган эди: “Янги замонавий нутқнинг асосий манбаи — ҳозирда қўлланиб турган ҳолатдир. Борди-ю, қандай шакл ёки жумла тилга қабул қилинмаган экан, ҳар қандай нуфузли ёзувчилар ва олимлар унинг ҳозирги тилда қўлланиши учун ёрдам қила олмайди”⁹⁴.

Шуни таъкидлаш лозимки, адабий норманинг замонавийлиги норманинг тарихийлигига қарама-қарши қўйилмайди, балки нормани умумий тарзда характерлаш унинг хронологик четараларини белгилаш нуқтаи назаридандир. Адабий тилнинг турли тарихий ривожланиш давлари ўзига хос нормалар тизими — инвариант нормалар билан характерланади. Ҳозирда эскирган, архайк нормалар ҳам ўз даврида синхроник характерда бўлган. Худди шунингдек ҳозирда синхроник характердаги кўпгина тил воситалари (замонавий инвариант норма) келгусида ўзбек тилининг тарихий нормасига айланиши мумкин. Демак, адабий норма адабий тил ривожининг муайян даври нуқтаи назаридан доимо синхроник, яъни замонавий нормадир. Адабий норманинг замонавийлиги унда баъзи эскираётган, истемолдан чиқётган ёки аксинча эндигина истемолга кирган, кираётган янги ҳодисаларнинг мавжуд бўлишинини инкор қилмайди. Чунончи, ҳозирги ўзбек

⁹⁴ Чернишев В.И. Избранные труды, том I, 1970, 449-бет.

тилидаги инвалид/ ногирон, нафақа/ пенсия, акция/ қимматбаҳо қоғоз, календарь/ тақвим, слесарь/ чилавгар, спонсор/ ҳомий, тезис/ қисқача мазмун, психологья/ руҳшувослик, шйлесос/ чангсургич, элемент/ унсур, адресат/ олувчи, массив/ даха, справичник/ белдиргич, маълумотнома, диагноз/ тапхис, доктор, врач/ пифокор, қатата/ икгибос, вачка/ ўрам, сетка/ тўрхалта, принцип/ тамойил каби сўзлар орасида муносабат, яшаб қолиш учун қўлишда мана шундай хусусиятлар равшан ифодаланган.

Адабий норманинг замонавий (синхрон) бўлишligи талаби адабий тил нормаларини ўринсиз равишда архаиклаштиришдан ёки кўр-кўрона бошқа миллий тиллар нормасига тақлидбозликдан, шунингдек, ҳеч бир эҳтиёжсиз турли майлларга берилиб, тил нормасини сунъийлаштиришдан сақловчи зарурий мезондир.

АДАБИЙ НОРМА — КОМУНИКАТИВ ЖИҲАТДАН ЗАРУРИЯТ ВА МАҚСАДГА МУВОФИҚ НОРМА

Тил тизимидаги, нутқий амалиётдаги ҳар қандай ўзгариш, баъзи восита ва қоидаларнинг эскириши, истеъмолдан чиқиши, тилдаги бирдан ортиқ имкониятлардан бирининг танланиши ва шунга ўхшаш кўпгина ҳодисалар маълум объектив зарурият, нутқий талаб туфайли юз беради. Шу сабабли адабий тил нормалари ҳаётга онгли аралашганда, уни нормалашга киришганда, нормативларни баҳолаганда мана шу зарурийлик қоидаси, тамойилига амал қилиш ниҳоятда муҳимдир.

Тилда нимаики мавжуд ва яшаб турган экан, демак, у бирор зарурий эҳтиёж маҳсулидир. Адабий тил ва унинг норматив қонуниятлари ҳар доим ўзидаги кераксиз нарсалардан, тил ривожига халақит берувчи ҳодисалардан қутулишга ҳаракат қилади. Ўз навбатида, тил тизими ўзи учун лозим, зарур бўлган воситаларни турли беўрин ҳужжатлар, хавфлардан ҳимоя ҳам қилади. Масалан, кейинги йилларда ўзбек тилидаги бир қатор сўзларни истеъмолдан чиқаришга ноўрин равишда

қаттиқ ҳаракат қилди. Аммо бунга тўла эришиб бўлмади. Чунки тил тизими бу сўзларни ўзи учун зарурий восита сифатида қатъий ҳимоя қилди. Шу туфайли, масалан, университет, кафедра, факультет, институт каби кўплаб сўзлар ўзбек тилидан чиқиб кетмасдан яшаб қолди.

Адабий норма ва нормативларнинг зарурийлиги мезонини кўзда тутиб иш қилиш тил тизимининг деярли барча жабҳалари учун тегишлидир: Бу қуйидаги баъзи мулоҳазаларни туедиради:

Алифбо ва графика соҳасида. Ўзбек ёзувини лотин алифбосига ўтказиш шартмиди? Бу масалада бир-бирига зид фикрлар бўлди. Аммо бунинг зарурийлиги бир қатор тилшунослар томонидан қониқарли равишда исботланди⁹⁵. Лекин янги алифбода битта товушни кўш харф билан ифода қилиш шартмиди: Sh (Ш), Ch (Ч), Ng (нг) каби ва бошқалар.

Фонетика соҳасида. Маълумки, ўзбек адабий тили учун 6 та унли фонема (а, о, у, и, у, э) норма сифатида қабул қилинган. Аммо ўзбек халқ шеваларида, оғзаки нутқ амалиётида унли товушларнинг товланувчи, маъно фарқловчи вариантлари ҳам мавжуд. э/ а (а унлиси), о/ о (у унлиси), и/ і (и унлиси), у/ у (у унлиси) каби. Унли товушларнинг ушбу ҳар бир вариантини ўзбек адабий тилида мустақил фонема деб тан олиш ва алифбода мустақил харф сифатида ифодалаш зарурияти борми? Ушбу масала ўзбек тилшунослигида мунозарали эканлиги маълум.

Лексика соҳасида⁹⁶. Тилнинг луғавий нормаларини белгилашда адабий норманинг зарурийлиги талабига риоя қилиш ниҳоятда муҳимдир. Ушбу мезон лексикада қуйидаги масалаларда айниқса зарурдир:

1. Сўз ўзлаштиришда. Ҳар қандай сўз тилга маълум зарурият, тил эҳтиёжи туфайли ўзлаштирилиши лозим. Қадимдан то ҳозирга қадар ўзбек тилига мана шундай эҳтиёж туфайли жуда кўп сўзлар ўзлаштирилган. Аммо

⁹⁵ Ушбу масалага оид фикрларга қаранг: Э. Бегматов, А. Маматов. Адабий норма назарияси. I-қисм, Тошкент: Наврўз, 1997, 85-90-бетлар.

⁹⁶ Литературная норма в лексике и фразеологии — М; 1983.

Ўзбек тилининг ички имкониятлари мавжуд бўлган ҳолларда заруриятсиз қабул қилинган сўзлар ҳам бўлган, бўларнинг кўпи эндиликда эскирган сўзлар қатламига мансубдир. Бундай лексемалар арабча, форс-тожикча, русча — байналминал сўзлар орасида ҳам учрайди.

2. Тилда қўлланиб турган маълум сўзларни истеъмолдан чиқариш ҳаракати ўзбек тили ривожига кўп бор такрорланган жараёндир. Чунончи, ўзбек тилидан арабча-форсча сўзларни чиқаришга ҳаракат 20-30-йилларда, 1940-1955-йилларда, 1960-1970 йилларда такрорланиб турди. Дастлабки даврларда арабча-форсча сўзларни ўзбекча (туркий) сўзлар билан алмаштиришга ҳаракат қилинди, кейинчалик эса уларни русча байналминал сўзлар билан алмаштиришга уринишлар бўлди. 1991 йилга келиб, ўзбек тилидаги русча байналминал сўзларни ўзбекча ёки арабча, форсча сўзлар билан алмаштиришга уринишлар жараёни бошланди. Шунини таъкидлаш керакки, қайд қилинган ҳаракатнинг барча даврларида адабий норманинг зарурийлик мезонига етарли амал қилинмаган ҳолда кўпроқ миллий ҳиссиётга, мафкуравий майлларга берилган ҳолда иш тутилди. Натижада бу ишда муваффақият билан бир қаторда сезиларли муваффақиятсизликлар, истиқболсиз натижалар ҳам юз берди.

3. Янги сўз ва терминларни ижод қилиш соҳасида адабий норманинг зарурийлиги мезонига амал қилиш гоятда муҳимдир⁹⁷. Ҳар қандай янги сўз тилда бирор янги тушунчани, у ҳақдаги маънони ифодалаш учун лозим бўлади. Мана шундай зарурият бўлмаса, янги сўзнинг ҳам кераги йўқ. Баъзан шундай ҳоллар ҳам бўладики, тилда бирор тушунча ифода қилувчи, уни аниқ ва тўла аниқлаш лексема мавжуд бўлгани ҳолда турли сабаблар рўқач қилиниб, унинг ўрнини эгаллаш лозим бўлган янги сўз тиқиштирилади. Чунончи, 1989 йилдан кейинги даврда мана шундай ижодчилик анча кучайди. Бунинг баъзи маҳсулотлари қуйидагилар: **экиндориланш илми (агорхимия), қўнмгоҳ (адрес), ҳужжаттоҳ (архив), тижоратсарой (биржа), носоз (брак), ёғнон, нонхуруш,**

⁹⁷ Культура реч в технический документации. М, 1982.

нонугар (бутерброд), бонгелар (будильник) гусулхона, ювнигахона (вазлахона), қалампай (ғонарар, қалам хаққи), билдиргич, таптағанома (декларация), жонзотишувослик (зоология), чорвапунос (зоотехник), курибрат, тубарзу (идеал), четмол (импорт), сайёрпулчин (инкассатор), урчитмахона (инкубатория), олийгох (институт), илмгох (илмий текшириш институти), хатжилд, хатдон (конверт), тузатмачи (корректор), тузатма (корректур), эҳтиётдаги лейтенант (запасдаги лейтенант), мусбитяк, кунбитяк (нота), ойнахат, бчмахат, гулхат, (открытка), ойнасуз (рубрика), учкич, ўзнуچار (самолиёт), ўйингох (стадион), унсовун, кукунсовун (кир ювиш порошоги), кирагир (такси), телесурат (телефото), иссиқхона (теплица), ажойибхона (цирк), эппикбон (швейцар), тўртбурчак мухр (шгамп), жилвар (экзотика), сайрчи (экскурсагт), сайрбон (экскурсовод) ва б.

Келтирилган тилда яратилган кўпгина сўзларнинг баъзиларигина ўзбек тилига луғавий норма сифатида сингди, аксарияти эса, объектив заруриятсиз яратилган, қўлланиб турган аввалги сўз, терминлар афзал бўлганлиги учун баъзи жузъий матнларнинг саҳифаларида қолиб кетди.

4. Адабий норманинг зарурийлиги мезони тил тизимидаги вариантдор воситаларга муносабатда ҳам амал қилади. Бу икки ҳолатда кўринади. **Биринчидан**, ўзбек тилининг лисоний нормалари белгиланар экан, тили доғираси (узуал норма)даги мавжуд вариант воситаларидан мақбули, афзал деб ҳисоблангани адабий нормага киритилади. Бу тилнинг барча сатҳларига хос нормаларни белгилашда кўринади. **Иккинчидан**, нутқий амалиётда адабий норма тизимида мавжуд бўлган вариант воситаларидан лозими (конкрет нутқ, услуб талабига кўра) танлаб ишлатилади. Ҳар иккала ҳолатда ҳам адабий норманинг зарурийлиги мезони амал қилади. (Бу масалада “Адабий норманинг вариантдорлиги” бўлимида кенг таҳлил қилинган).

Адабий норманинг зарурийлик меъзони аслида тилнинг алоқа қуроли сифатидаги вазифасини тўғри ва муваффақиятли бажариш учун хизмат қилади. Тил

тизими, норманинг зарурийлиги ва нутқий вазият талаби орасидаги муносабатни баъзи олимлар норманинг “коммуникатив мақсадга мувофиқлиги” дейилган шунунча, мезон билан боғлашади⁹⁸. Ушбу мезонга кўра, норма нутқий алоқанинг ҳар бир шароити, вазиятига мослашади, лисоний воситаларда ўшанга мос ва зарурий равишда фойдаланилади. Нутқий, нутқий услуб ва вазият учун лозимлик адабий норма доирасига кўрвчи воситаларнинг тилда зарурий норма сифатида янаб туришига замин ҳозирлайди. Мана шундай жараёнда лисоний воситаларнинг нутқ учун зарурийлиги ҳар доим таъкидланиб, улар адабий норма ва нутқий маданият нуқтаи назаридан баҳоланиб борилади. Коммуникатив услубий мақсадга мувофиқ келмайдиган, ушбу жараёнга хизмат қилмайдиган ёки ҳила олмайдиган ҳодисалар аста-секин истеъмолдан чиқади, тилнинг нофаол заҳирасига ёки функционал ўлик воситалар қаторига ўтади. Аммо тилшуносликда коммуникатив мақсадга мувофиқлик мезони ва у ҳақидаги қарашларни бу унчалик изчил мезон эмас, деб шубҳа билан қаровчилар ҳам бор⁹⁹. Аммо бошқа тилшунослар бу мезоннинг аҳамиятини нутқ маданияти муаммоси билан боғлаган ҳолда юксак баҳолайди. Чунончи, Б. Н. Головин мақсадга мувофиқлик мезони нутқ услубиятида ҳукмрон талаблардан бири эканини таъкидлайди¹⁰⁰ ва уни намунавий, “яхши нутқ”ни юзала чиқарувчи асосий омиллардан бири деб билади. Чунончи, ушбу мезон тил тизимидаги мавжуд лисоний воситалардан нутқда мақсадга мувофиқ танлаб ишлатишни бошқариб борувчи талабдир: “Норма унчалик кўп бўлмаган вариантлар ичида фақат биттасини, яъни адабийсини танлаб олади, мақсадга мувофиқлик мезони эса жуда кўп тил вакиллариининг ичидан танлаб олади ва буларнинг ҳаммаси ҳам адабий бўлиши мумкин”.¹⁰¹

⁹⁸ В.П. Костамаров, А.А. Леонтьев. Некоторые теоретические вопросы культуры речи, 1966, №5.

⁹⁹ Скворцов Л.И. Норма. Литературный язык. Культура речи. Актуальные проблемы культуры речи. М. 1970.

¹⁰⁰ Головин Б.Н. Как говорить правильно. Горкий, 1966, стр. 35.

¹⁰¹ Головин Б.Н. Как говорят правильно. 44-45 бетлар.

Хуллас, адабий норманинг зарурийлиги ва мақсадга мувофиқлиги мезонлари, бир томондан, адабий тилни муайян нормаларга солишда, уларни такомиллаштиришда қўл келса, иккинчи томондан, адабий норматив воситалардан нутқий амалиётда ўринли, мақсадга мувофиқ равишда фойдаланишга ундайди.

АДАБИЙ НОРМА — ВАРИАНТДОР НОРМА

Адабий норманинг мақсадга мувофиқ равишда ўзгариб туриши ва нисбийлигини кўрсатувчи хусусиятлардан бири адабий норманинг вариантдорлигидир¹⁰². Нормадаги вариантдорлик нутқий жараёнларда тилдан фойдаланувчиларнинг норма доирасидаги параллел воситалардан мақсадга мувофиғини нутқий талабга мослаб ишлатишда равишан кўринади.

Кўпчилик ҳолларда бир тушунча ёки мазмунни англатиш учун тилда бирдан ортиқ восита ёки бирдан ортиқ усул мавжудлиги кузатилади. Масалан, ўзбек тилида битта тушунча бирдан ортиқ шакл (восита) билан берилади: **секретар/ котиб, тема/ мавзу, президиум/ хайъат, муаллиф/ автор, сабаб/ боис каби**. Шунингдек, бир шакл бир неча маъно ва вазифаларда қўлланади. Масалан, кўп маънолилиқ (полисемия) ҳодисаси. Бундан ташқари бир мазмунни турли усулларда ифодалаш имконияти бор: **ютуғри/ туғримас/ туғри эмас** сингари.

Мана шу каби кўпсонли хусусиятлар адабий нормада қатъийлик билан бир қаторда қандайдир даражада эркинлик борлигидан дарак беради. Бундай эркинлик, яъни тил тизими берувчи воситаларни танлаб ишлатиш имконияти икки хусусиятда кўринади: 1) тилда бир тушунча/ маъно/ учун бирдан ортиқ воситаларнинг борлиги ва уларни нутқий талабга кўра танлаб ишлатиш мумкинлиги; 2) бир маъно ёки, мазмунни турлича ифодалаш учун ҳар хил усул ва имкониятга кўра битта тушунча луғавий, морфологик ёки синтактик усулларда ифодаланиши мумкин. Чунончи: **тортиш, жалб этиш, қатнаштириш, иштирок эттириш; хушмуомала, хушчехра,**

¹⁰² Литературная норма и вариантность — М. 1981.

меҳрибон, очиқ юзли, очиқ кўнгилли; метоер, учар юлдуз; бўлгатмоқ, ифлос қилмоқ; разил, ёмон, кўнгли қора; бузуки, мурдор, иш бузуки, ишбузармон; бошмалдоқ, бошбармоқ; эсламоқ, эсда туғмоқ, ёдда сақламоқ; таққослаш, солиштириш, қиёс қилиш; гаров, баҳс, гаров ўйнаш, гаров боғлаш, баҳслашиш; булутли, булут босган, булут қоплаган; эски, консерватив, қадимдан қолган ва шу кабилар. Келтирилган восита ва имкониятлар тилда вариант воситалар ва ифодавий усуллар мавжудлигини кўрсатади. Кенг маънода мана шу имконият адабий норманинг вариантли ҳодиса эканини тасдиқлайди¹⁰³.

Нормадаги вариантдорлик адабий норманинг турғунлигига қарама-қарши тушунчадир. Стабиллик, тўғрилиқ, мўътадиллик адабий норма учун, адабий тилнинг ўзига хос вазифасини ўташи учун имкон берувчи объектив зарур, ижобий ҳодиса бўлса-да, иккинчи томондан, мўътадиллик тилни бир қолипга солувчи, унинг воситалар имкониятларини чекловчи ва камбағаллаштирувчи, нутқни зерикарили қилувчи, услубий хилма-хилликдан маҳрум этувчи амалга айланishi ҳам мумкин. Агарда норма мутлақ турғун бўлганда тил воситалари маъно ифодаланиш шакли ва вазифасига кўра қотиб қолган, қолипдаги ҳодисалар бўлур эди. Бунга кўра ҳар бир сўз, ҳар бир лисоний восита тилнинг бутун тарихий ривожидан авомиди фақат бир маъно ва бир шаклда қўлланиши керак бўлади. Пировардида тилда бир маъно фақат бир восита, шакли билан ифодаланар, барча кишилар мутлақ бир хил гаширар, бир хил ёзар эди. Тилда эскириш, алманиш, маъно ва шаклдан ўзгаришлар бўлмасди. Аммо тил ва норманинг ривожидан бунинг аксидир.

Адабий норманинг келтирилган маънода салбий ҳолатга тушиб қолмаслигига бир қатор омиллар йўл бермайди. Аввало, норма кўриб турганимиздек, тарихан ўзгариб турувчи ҳодиса, иккинчидан, мутлақ турғун (догматик) ҳодиса эмас, ўзгарувчи, эластик қирраларга эга, учинчидан, кўраётганимиздек, вариантдорлик

¹⁰³ Костомаров В.Г., Леонтьев А.А. Некоторые теоретические вопросы культуры речи. Вопросы языкознания. 1966, №5 стр. 11.

хусусияти хос. Аммо ушбу хусусиятлар адабий норманинг умумий турғунлигини бузиб юбормайдиган, маълум меъёрга асосланган даражада мавжуддир. Ушбу меъёр ҳақида баъзи тилшунослар шундай ёзади: “Бошқача айтганда, барча хусусий нормалар тил норматив тизимини ташкил қилади, бу нормалар жуда оз, кўп ҳолда, шунингдек тил коммуникатив функциясини буза олмовчи жиддий чекинишларга ҳам йўл қўяди”¹⁰⁴.

Адабий норма доирасидаги тил воситаларининг вариантли бўлиши аслида бир қатор объектив талаблардан юзага келади. Бундай талабларнинг энг муҳимлари ҳақида умумий тарзда қўйидагиларни айтиш мумкин:

Биринчидан, вариантдорлик тил ривожига икки тенденциянинг, яъни мавжуд, амалдаги тил тизимини, унинг турғунлигини сақлашга интилувчи тенденция ва тилни ривожлантириш, камол топтириш билан боғлиқ бўлган тенденциянинг қурашидан иборатдир. Ушбу тенденциялар тил ривожининг муайян даврида тенг ҳуқуқли бўлиб, барабар яшаб қолади ва вариант лисоний воситаларни туғдиради.

Иккинчидан, вариантдорлик адабий нормага бирдан ортиқ лаҳжа ёки шева элементлари кириб қолиши туфайли ҳам юз беради. Бунда турли сабабларга кўра ҳар иккала шева элементи параллел ишлатилади ва тил ривожининг муайян даврида “тенг ҳуқуқли” бўлади: норвон/ шоти, челак/ пақир, ангинашона/ уймоқ, барг/ япроқ, духоба/ бахмал, йунғичка/ беда, бирор/ бирон, бутунлай/ буткул ва бошқалар.

Бундай вариантдорлик мустақил сўзлар доирасида, сўз шакли ва ясалиши доирасида, фразеологияда кўринади.

Учинчидан, вариантдорлик услубий талабларга кўра тилда муайян даврда бирдан ортиқ ифода воситалари ёки ифодалаш усуллари сақланиб туриши туфайли мавжуд бўлади. Услуб адабий нормада вариантдорлик талаб этувчи асосий омилдир. Бу маънода нутқий услуб адабий норманинг мўътадиллиги нисбий бўлишига асосий

¹⁰⁴ Кожухарь Д.А. К вопросу о характере языковой нормы, стр. 4.

сабабчидир: “Адабий тилнинг функционал қўлқиррали қўлланиши адабий тил нормаларининг функционал-чегараланган ёки услубий жиҳати асосланган муҳим вариантларини юзага келтиради”¹⁰⁵.

Услубий талабларга асосланувчи вариантдорлик адабий норма доирасидаги хусусий норма деб баҳоланувчи услубий нормаларни туғдиради. Услубий нормалар тилдаги вариант воситалар таянувчи ва яшовчи асосий манбадир. Услубий нормалар туфайли тилда вариант сўзлар, вариант сўз шакллари/ имлювий ва орфоэпик/, вариант ясалишлар, вариант нутқий ифода усуллари мавжуд бўлади. Чунончи, шеърийт услуби ёки сўзлашув услуби талабларига кўра ҳозирги ўзбек адабий тилида сўзларнинг шаклий вариантлари учрайди: лек/ лекин/, шул/ шу/, ўшал/ ўша/, ул/ у/, /қандоқ/ қандай/, /абадиян/ абадий/, аламдор/ аламли/, /андоқ/ ундай/, /басе/ бас/, бемисл/ мислсиз/, бирла/ бирга/, /бирлап/ билап/, пла/ билан/, кулмак/ кулмоқ кабилар.

Келтирилган таҳлил адабий тилдаги вариантдорликнинг ҳудудий-ижтимоий ҳамда услубий асослари мавжудлигини кўрсатади. Бу аслида адабий тилнинг ўзи вазифавий-алоқавий нуқтаи назардан ҳудудий, ижтимоий, услубий тармоқларга эгалити билан изоҳланади¹⁰⁶. Вариантдорлик тил тизими имкониятлари-нинг турли нутқий алоқа (коммуникатив) соҳаларда турлича қўлланиши ёки синхроник нормада ҳар хил даврий (хронологик) қатламларнинг мавжуд бўлиши натижаси ҳамдир. Ушбу маънода вариантдорлик тил тизими, норма ва нутқнинг ўзаро мураққаб муносабатлари билан боғлиқ бўлиб, адабий нормадаги қонуний ва табиий ҳолдир¹⁰⁷.

Вариантлик заҳиравий (потенциал) равишда тил тизимининг негизини ташкил этади. Норма эса маълум алоқа қилиш мақсадига ва маълум ижтимоий-нутқий

¹⁰⁵ Виноградов В.В. О понятии “стиля языка”. Известия АН ОЛЯ, том XIV, вып. 4. 1955, стр. 306.

¹⁰⁶ Семенов Н.Н. Проблема формирования немецкого литературного языка XII столетия. 1967, стр. 10.

¹⁰⁷ Кодухов В.И. Общее языкознание, стр. 135.

вазиятга мос келадиган тизимнинг ана шу имкониятларидан бир ёки бирнеча вариантларини танлаб олади. Шу билан бирга тил тизими (тизим фақат танлаш имкониятини беради) томонидан ҳавола қилинган вариантлар қаторидан норматив вариантларни кишиларнинг (сўзловчиларнинг) нуфузли гуруҳи томонидан узоқ даврда фойдаланиб келинаётган вариантнинг ёки нуфузли ҳудудда қўлланиб келинаётган вариантнинг танлаш билан белгиланади.

Тил тизимида ҳамма вариантлар, яъни лисоний воситалар тенг бўлиб, бу тизимнинг амалдаги у ёки бу даражадаги нуфузли вариантлари мавжуддир ва улар кўпчилик томонидан анъанавий, наъмунали деб қабул қилинган.

Тилшунослик фанида вариантдорликнинг моҳияти, унинг юзага келиш сабаблари ҳақида турлича қарашлар мавжуд. Н. Н. Семенов вариантдорлик тушунчасига қуйидагича таъриф беради. “Маълум бир тилда айнан бир лексеманинг, сўз шаклининг, синтактик қурилишининг, ҳеч бўлмаганда иккита ҳар хил формал шаклдаги ҳамда асосий маъноси ўзгариб кетмайдиган конкрет тил бирлигининг бир даврда мавжуд бўлиш шакли ва тартиби вариантдорлик деб аталади”¹⁰⁸.

Кўпчилик ишларда вариантдорлик кенг маънода тушунилиб, “хилма-хиллик”, “ҳар хил тилчилик”, “бир бирини алмаштира олиш имконияти” каби маъноларда талқин қилинади. Тил тизимининг ҳамма сатҳларида вариантчилик мавжуд. Бу факт тилшунослар томонидан турлича, баъзан тамоман қарама - қарши фикрлар билан талқин қилинади.

Адабий норманинг стандартлиги ғоясини илгари сурувчи тилшунослар фикрича, тил birlikларининг вариантдорлиги тилдаги “ортиқчалик”¹⁰⁹ деб тушунилади ва у тилдаги тежамкорлик тамойилига зид деб

¹⁰⁸ Семенов Н.Н. Некоторые вопросы изучения вариантности. Проблема формирования нормы немецкого языка XVIII столетия. 1967 стр. 49.

¹⁰⁹ Шестинкин В.Е. О морфологических вариантах в французском языке. Тезисы докл. науч. конф. I МГПИИЯ. 1965.

баҳоланади. Бу ҳол, энг аввало, вазифаси жиҳатидан айнан бир-бирига ўхшаш вариантларга хосдир.

Бошқа бир гуруҳ тилшунослар фикрича, чормадаги вариантдорлик мулоқот самарадорлигини оширишга тўсқинлик қилади ва шу сабабли, вариантлар “керак бўлмаган” нарсалардир. Шу сабабли улар фикрича, тил бирликларини нормаларга солиш жараёнида бундай вариантлар тилдан чиқариб ташланиши керак¹¹⁰.

Баъзи муаллифлар тилнинг ситуатив ва стратификацион вариантдорликлари мавжудлигини тасдиқлайдилар. Стратификацион вариантдорлик турли ижтимоий қатлам ва гуруҳлар нутқидаги ҳар хил ифодаларда ўз аксини топади. Ситуатив вариантдорлик у ёки бу тил воситаларининг ишлатилиш, нутқий вазият ва лисоний матн талабига қараб юзата келади. Бундай қарашлар, назаримизда, вариантдорлик тушунчаси моҳиятига анча чегарали ёндошиш натижасидир. Чунки, юқоридаги талқинда тил бирликларининг вариантдорлиги ривожланиш, ўзгаришда (динамикада) эмас, балки статикада қаралган. Вариантдорликни баҳолаганда тил системасида рўй берадиган ўзгаришлар ва силжишларни, тилнинг такомиллашуви жараёнида вариантларнинг ролини ҳисобга олиш муҳимдир.

Вариантдорликни тилнинг яшаш жараёнида шунчаки бир ҳолатдан иккинчи бир ҳолатга ўтишдан, ўзгаришдан иборат деб эмас, балки тил ривожланишини таъминлайдиган муҳим омил, “бўйлик” сифатида баҳолаган тилшуносларнинг қарашлари ҳақиқатга анча яқиндир. Демак, вариантлик тил тарихий ривожланишининг энг керакли, зарур шарҳларидан биридир. Вариантлар бир хил мавзуда тил элементларининг бирга, бир жойда, бир даврда мавжуд бўлиши билан, баъзи тил бирликларининг тилда мустақамланиши ва яна бошқа бирларининг муомаладан чиқиб кетиши билан, уларнинг маънавий ва услубий тармоқланганлиги билан характерланувчи ҳодисадир. Шунингдек, вариантдорлик тил ривожланишининг лисоний негизи,

¹¹⁰ Филли Ф.П. Несколько слов о языковой норме и культуре речи. Вып. 7. 1966.

тил лисоний воситалари гизимнинг узлуксиз бир шаклдан иккинчи шаклга ўтишини таъминлайдиган муқаррар ўзига хос пиллапоядир.

Шуни таъкидлаш лозимки, норма ва ўзус бир-бирига яқин тушунчадир. Норма ўзуал қўлланишдаги ижтимоий жиҳатдан нуфузли тил бирликларининг танланиб олиниши орқали юзага келади. Тил ривожланишининг маълум бир даврида айнан битта маъно аниқлашадиган тил бирликлари бир неча усул билан ифодаланиши, яъни ўзуал ҳодиса бўлиши мумкин. Ушбу ҳодиса тилшуносликда “вариантдорлик” термини билан ифодаланади. Вариантдорлик маълум маънода ривожланган миллий тилнинг бойлигидан, ранг-баранглигидан, мукамаллигидан, ривожланганлигидан далолат беради. Вариантдорлик тил ривожда “оралиқ форма”, “ўтиш формаси”дир ва у орқали тилда янги сифатий ўзгаришлар содир бўлади.

“Вариантдорлик” атамаси кенг маънода тушунилса, у тилдаги ҳамма ўзгаришларни ўз ичига олади ва полисемия, омонимия, синонимия масалаларини ўз ичига қамрайди¹¹¹.

Вариантларсиз норманинг вазифаси ўз зарурлигини йўқотади, яъни “танлаш имконияти бўлмаган жойда норма муаммоси ҳам бўлмайди”¹¹². Шундай қилиб, “норманинг ривожланиши унинг вариантлари орқали амалга оширилади”¹¹³.

Шунга кўра баъзи адабиётларда вариантдорлик тилда юз берувчи эволюцион жараёнлар билан боғланади.

“Тарихий асосланган (шартланган) вариантларнинг мавжудлиги, умуман олганда, шубҳа туғдирмаслиги керак. У адабий тилда юз берувчи эволюцион жараённинг тан олиниши билан боғлиқ. Тарихий

¹¹¹ Солнцева В.М. Вариантность как общее свойство языковой системы. Вопросы языкознания. 1984. №2 с.34.; Ярцева В.Н. Проблема вариантности на морфологическом уровне языка. Семантические и формальные варьирование. 1979 стр. 181.

¹¹² Филлип Ф.П. Очерки и теории языкознания. 1982. стр. 181.

¹¹³ Едличка А. Проблематика нормы и модификации литературного языка в отношении к типу литературного языка. Проблемы нормы в славянских литературных языках. 1976.стр.

асосланган вариантларнинг нормага киритилиши ўз моҳиятига кўра норманинг кодификацияси ва динамикаси ўртасидаги қарама-қаршиликни бартараф қилиш воситаси сифатида қаралмоғи лозим. Норманинг ривожланиши тилда вариантларнинг мавжудлиги билан амалга оширилади...”¹¹⁴

Вариантдорликни туғдирувчи ёки ушбу ҳодисанинг тилда мавжуд бўлишини талаб қилувчи сабаб ва омиллардан баъзилари, умумий тарзда қайд қилинса, куйидагилардир:

1. Тил вақт, даврлар ўтиши билан ўзгариб, ривожланиб боради, унда янги воситалар, имқониятлар пайдо бўлади. Бу ҳол тил тизимидаги аввалги мавжуд воситалар билан янги пайдо бўлган воситалар орасида вариантдорлиликни юзага келтиради.

2. Ижтимоий ҳаётда юз бериб турувчи икки тиллик иккала тилни баъзи воситалардан параллел фойдаланишни тақозо этади.

Бу вариантликни туғдиради.

Бизнинг давримизда ўзбек тилида кўпгина русча байналминал сўз ва терминлар ўзбекча вариантлар билан тенг қўлланиб келгани бунинг гувоҳидир.

3. Кекса ва ёш авлоднинг адабий тилни эгаллаши, унинг норматив воситаларидан фойдаланиши бир хил кечавермайди. Кекса авлод тилида тил тарихига оид ёки маҳаллий шевага хос қўлланишлар, талаффуз шакллари сақланиб туради. Ёш авлод нутқида эса, кўпроқ ўша тушунчаларни ифода қилувчи янги воситалар ишлатилади. Бу ҳол икки авлод нутқи унсурларининг дуч келишига, вариантликни туғдиришга сабаб бўлади.

4. Баъзи лисоний воситалар жамият аъзолари томонидан ахлоқий-эстетик нуқтан назардан баҳоланган ҳолда қўлланиши мумкин. Шу сабабли ўзбек тилида баъзи тушунчаларни ифодаланишнинг ҳолис ва қўпол, тўғри ва эвфемистик усуллари мавжуд. Булар ҳам маълум маънода лисоний вариантликни туғдиради.

¹¹⁴ *Едличка А. О пражской теории литературного языка. Пражский лингвистический кружок. стр. 553.*

5. Тилда вариантдорлилик туғдирувчи, бундай вариантларнинг яшаб туриши учун замин хозирловчи асосий омилларидан бири — бу нутқий услублардир. Тилдаги функционал услубларнинг ҳар бири тил тизимидаги мавжуд имконият ва воситаларга, ўз мазмун ва мақсадига, ифода талабига кўра ёндошади. Бу ҳол бир тушунча ҳақидаги маъно ёки мазмунни ҳар услубнинг ўзга хос равишда беришини талаб қилади. Бу лисоний воситаларнинг ранг-баранг, миқдоран бирдан ортиқ бўлишини туғдиради. Бу эса вариантдорликдир.

Умуман вариантдорликнинг юзага келиши, тилда яшashi, вазифалари тил нормасидаги ниҳоятда мураккаб жараён бўлиб, уларнинг айрим томонларини қуйидагича қайд этиш мумкин.

1. Вариантлар ижтимоий ва ҳудудий диалектлардан халқ тилининг узлуксиз таъсири натижасида адабий тилга, адабий истемолга кириб боради ва норматив вариантлар қатори адабийлик мақомига эга бўладилар. Натижада авваллари оғзаки, содда тилга мансуб воситалар адабий норма доирасида яшай бошлайди: **ғалча-аиқов, балдоқ-даста, барак-чучвара, йўламоқ-яқиялашмоқ, шоти-нарвон, умров — кўкрак, сатил-пақир-челак, кур-марга, даъфа, гал, йунгичка-беда, ўмган-кўкрак, буткул-бутунлай, маккайи-маккажухори, бирон-бирор, барг-япроқ, ёп-ёқ-теварак-атроф, ишжилмоқ-яжирганмоқ, ишжимоқ-ранжимоқ, букялмоқ-мувқаймоқ** ва б.

2. Адабий норма доирасидаги вариант воситалар ўзаро қуйидаги муносабатларга эга бўлади:

а) вариантлар тенг даражада мавжуд бўлади: **эслаб қолмоқ, эсла туғмоқ, ёлда сақламоқ; агнамоқ, қуламоқ, кулаб туғмоқ, йиқилмоқ, ағдарилмоқ, тункарилмоқ; нотўғри, тўғримас, тўғри эмас, лоўрип, ўрипсиз; ярамас, қабих, насткаш, нокас; ирода қатъият матонат; осон, қийин эмас, мураккаб эмас, мушкул эмас, жўн, енгил; тинч, осойишта, ҳатиржам, беташвин; сокин, вақт, пайт, давр, кез; касал, бетоб, хаста, бемор** ва б.

б) вариантлар қўлланишга кўра тенг даражада бўлади. Улардан бири нутқда кўп қўлланилса, бошқа бири унчалик фаол ишлатилмайди:

Кўп ишлатиладиган вариантлар	Кам ишлатиладиган вариантлар
Сабаб , бахона	Боис, важ
Сабил, қурғур	Ордона қолғур, байталмон
Ваъда, аҳд	Лафз
Хасис, зиқна	Қизганчик, мумсиқ
Баланд, новча	Дароз
Душман	Ғаним
Эзма	Миҳтов ва б.

в) вариантлар услубий жиҳатдан тармоқланган ва шунга кўра ўзаро фарқланувчан бўлади:

Нейтрал вариант	Китобий вариант	Оддий сўзлашув варианты
Чиройли	Зебо	Кетиворган
Ёлгончи	Каззоб	Алдамчи, ўгирикчи,
Чидам	Бардош, матонат	Тўзим
Лойиқ	Монанд, мустахих	Боп
Жирканч	Хазар қилмоқ	Жирканмоқ
Емоқ	Тановул қилмоқ Истьмол қилмоқ	Олмоқ, ошамоқ
Жаҳл	Қаҳр, қазаб	Аччиқ, зарда
Чора	Тадбир	Эп (эв)
Сўхбатлашмоқ	Фикрлашмоқ	Ҳангомалашмоқ
Қачонгача	Қачонгача	Токай
Озгина	Камгина	Қиттай, андак, жичча ва б.

3) Илгари адабий-норматив бўлган баъзи вариантлар тил ривожидавомида аста-секин адабийлик мақомини ёқота боради ва истемолдан сиқиб чиқарилади. Масалан, Алишер Навоийнинг “Мажолис ун-нафоис” асарида қўлланилган, ўша давр учун нормал бўлган бир қанча луғавий бирликларнинг вариантларидан баъзилари кейинчалик бошқа луғавий вариант томонидан сиқиб чиқарилган ёки ҳозирги кунда ўша вариантлар тил тарихида ёки бирор бир лаҳжада қолган:

битик (215)* - ёзув, улус (197) - халқ, влиг, илиқ (41)-кул, оғоч, йағач (198)-ёғоч, кент (148) - шаҳар, тегра (60) - теварак-атроф, айлана, ипи (169) - ука, оға (202)-ака, муни (196) - буни, анда (42) - у ерда, била, бирла (203)-билац, ёвушмоқ (203)-яқенлашмоқ, ишонмоқ(225)-ишонмоқ, сирурмоқ (209) - сөгдирмоқ, хушлуқ (185) - хурсандчилик, дялжуйлук (68)-кўнгилгопарлик, туғ (172)-байрок ва шунга ўхшашлар.

Демак, вариантдорлик адабий нормадаги объектив ҳолдир. Бу ҳодиса адабий тилнинг ўзига хос қўпқиррали ва мураккаб вазифасини адо этишда турли нутқий, услубий коммуникатив шароитларга мослашишга имкон беради. Вариантдорлик, яъни эркин ва мақсадга мувофиқ танлаш имконияти бўлмаса, адабий тил ўзининг муҳим бадиий-эстетик вазифасини, таъсирчанлик, ифодалилик томонларини таъминлай олмас, инсон нутқи ҳиссиз, ўлик қолишар, қайтариқлардан иборат бўлиб қоларди. Шу учун адабий норма мўътадил, турғун бўлиш билан биргалликда муайян даражада чекинишлар, истисноларга йўл қўяди. Бундай истиснолар, аввало тилдаги норматив воситаларнинг вариантдорлигида кўринади. Аммо ушбу вариантдорликда адабий норманинг талабга жавоб берарлик даражадаги турғунлигини бузиб юборишга йўл қўймайдиган мезон, меъёр бор: “Аниқроғи тил барча нормаларининг имманент вариантдорлиги, қирраларининг эластиклиги ҳақида гапириш мумкин. Бу хусусият

* Рақамлар “Мажолис ун-нафоис” китобининг бетларини билдиради.

тилнинг жамиятдаги вазифаси учун хос бўлган энг муҳим хусусиятлардан биридир”¹¹⁵.

Тилдаги вариант воситалар маълум сабаб, асосларга кўра яшайди. Нормага хос турғунлик вазиятдоп ва функционал услубий вариантларнинг маълум заруриятсиз яшашига йўл қўймайди. Шу учун нормадаги вариант воситалар асосланган, шартлангандир. Бунга сабаб адабий тилнинг қатъий, турғун нормаларга эга бўлиши, тил тизимининг кам ўтказувчанлиги адабий тил учун зарур бўлган муҳим қонуниятдир. Бундай хусусиятларга эга нормасиз адабий тил ўзининг муҳим, ўзига хос мураккаб вазифасини бажара олмайди¹¹⁶.

Шундай қилиб, вариантдорлик адабий норманинг муҳим хусусиятларидан биридир. У нутқда тил воситаларидан эркин, танлаб қўллашга, нутққа онгли ёндашишга имкон беради. Шу учун Ю. С. Степанов норманинг уч тушунча: **вариантдорлик, идеал ва традициядан** иборатлиги ҳақида гапирар экан, вариантдорликни шундай изоҳлайди:

“Тилнинг вариантдорлиги ва узлуксиз ўзгарувчанлиги туфайли киши олдида доимо шундай дилемма туради: Нима афзал? Нимани қўллаш лозим ва аксинча нимадан воз кечиш керак?”¹¹⁷

Келтирилган маънода вариантдорлик нутқ маданияти учун хизмат қилади.

АДАБИЙ НОРМА – ТУРГУН (СТАБИЛ) НОРМА.

Адабий тил нормасида вариантдорлик ҳодисасининг мавжудлиги адабий норма турғун ҳодиса экан-да, дейилган фикрни туғдирмаслиги керак. Адабий норма умуман турғун (стабил) ҳодиса бўлиб, бу унинг муҳим хусусият, мезонларидан биридир. Бу ҳол аслида тилнинг ўзида мавжуд бўлган хусусиятдан келиб чиқади.

Тил воситалари — сўзлар, грамматик шакллар, сўзларнинг уланиш, қўшилиш моделлари, сўзларнинг

¹¹⁵ *Кожухарь Д.А.* К вопросу о характере языковой нормы, стр. 4.

¹¹⁶ *Вопросы социальной лингвистики*, Ленинград, 1969, стр. 336.

¹¹⁷ *Степанов Ю.С.* Основы общего язызнания, стр. 182.

маъно ва шаклий томони тез-тез ва асоссиз равишда ўзгаравермайди. Шу сабабли ўзбек адабий тилида ҳозирда қўлланувчи кўпгина сўзлар маънолари ҳамда синтактик моделларининг бундан бир неча асрлар олдин ҳам ўша шакл ва маънода қўлланилини кўрамиз. Чунончи, XV аср эски ўзбек адабий тилида қўлланган ва Алишер Навоий тилида учровчи: **аввалги, авж, авлиё, авлод, адиб, адоват, ажаб, ажнабий, бағир, баҳор, баҳс, вазифа, вайрон, васият, вафодор, дўкон, душман** каби кўпгина сўзлар ҳозирги адабий тилда ҳам ўша маъно ва ўша шаклда ишлатилмоқда. Мана шундай турғунлик хусусиятини ўзбек адабий тилининг бошқа барча яруслари — фонетика, морфология, синтаксис, орфоэпия, орфография бўйича ҳам келтириш мумкин. Ўзбек адабий тили нормаларини келтирилган нуқтаи назардан, яъни тилнинг синхроник ҳолатига солиштирилса тилда қандайдир турғун ва доимий элементлар борлигини пайқаш мумкин. Бундай фактлар адабий тил тизими учун қандайдир турғунлик, стабиллик ҳолати ҳосилгини кўрсатади.

Адабий тил нормасидаги турғунлик, барқарорлик, ҳозирги давр тили материалларини ушбу тилнинг ўтмиш даври билан солиштирганда янада равшан кўринади. Чунончи, қадимий туркий тилнинг мўътабар манбалари асосида тузилган “Древнетюркский словарь” луғатида берилган 2500 дан ортиқ сўз ўз шакл ва маъносига кўра ҳозирги ўзбек тилида учрайди¹¹⁸. Худди шунингдек, Алишер Навоий асарлари тилида 2600 та туркий сўз мавжуд бўлиб, улардан 1920 таси ҳозирги ўзбек тилида қўлланилади¹¹⁹.

Мана шундай далилларни ўзбек тилининг барча сатҳлари бўйича келтириш мумкин. Булар ўзбек адабий тили нормаларида қандайдир турғунлик анъанавий мавжудлигидан дарак беради. Шу сабабли тилшунослар адабий нормани таърифлаганда унинг турғунлик хусусиятига алоҳида диққат қилишади: “Адабий тил

¹¹⁸ *Бегматов Э. Собственный пласт лексики современного узбекского литературного языка. 1988. 19 бет.*

¹¹⁹ *Ўша ерда, 33 бет.*

нормаси — бу тил тараққийетининг тарихий қонуниятларини ифодаловчи адабиётнинг энг яхши намуналарида мустақамланган ёки жамиятнинг ўқимишли қисми томонидан афзал кўрилган, нисбатан барқарор бўлган ифодалаш усули (ёки усуллари)дир”¹²⁰.

Тил ўз моҳиятига кўра ижтимоий ҳодиса, коммуникатив функциясига кўра коллектив қуролидир. Бунинг устига тилнинг ўзига хос яшаш шакли бўлган адабий тил муайян тор доирада жамоа тили эмас, балки умумхалқ тили, умумқулланувчи, умуммажбурий тилдир.

Умумхалқ қуроли бўлган адабий тил ўз моҳияти ва вазифасига кўра беқарор, нотурғун бўла олмайди. Аксинча у ўз коммуникатив вазифасини, кўпқиррали ва кўптармоқли (полифункционал) хусусиятини муваффақиятли амалга ошириш учун маълум умумий турғунликка, стандартликка интилади. Ўз ривожининг муайян даврида турғун интилиш ва барқарор бўлиш адабий тилнинг асосий белгиларидан биридир.

Адабий тилнинг стабил ва стандартлигини таъмин этувчи асосий манба — адабий нормадир. Келтирилган хусусият адабий тилда аслида унинг нормаларидаги турғунлик хоссаси туфайли юзага келади. Чунки адабий тил нормалари халқ тили нормасидан стабиллик талабининг мавжудлиги, яъни турғунликка интилиш жиҳатидан фарқланади¹²¹.

Адабий норманинг турғунлик хусусияти ҳақида гапирилганда уч босқични фарқлаш лозим бўлади: 1) адабий тилнинг барқарорликка интилиши; 2) адабий норманинг турғунлиги, яъни турғунликка эришган ҳолати; 3) адабий норманинг доимий равишда барқарорликка интилиш хусусияти.

Адабий норманинг барқарорликка интилиши ва унинг бу мақсадга эришиши тилнинг ўз объектив ривожланиш тенденциялари билан бир қаторда адабий

¹²⁰ Горбачевич К.С. Нормы литературного языка и толковые словари. Нормы современного русского литературного словоупотребления. — М. — Л. 1966. — стр. 13.

¹²¹ Горбачевич Н.С. Изменение норм русского литературного языка. — Ленинград, 1971, стр. 97.

нормани онгли ишлаш — кодификациялаш, қатъий регламентация ва ёзувда қайдлов орқали амалга оширилади. Бунда айниқса регламентация ва ёзувда қайдлов муҳим роль ўйнайди.

Адабий норманинг таъ олиниши, англияниши, умумхалқий ва умуммажбурий ҳодиса (стандарт)га айланиши унинг турғунликка эришганини кўрсатувчи муҳим мезондир. Ушбу мезон адабий нормага умумий тарзда ёндошиш, шунингдек, алоҳида нормативларни характерлаш учун ҳам тааллуқлидир.

Адабий норманинг умуммажбурийлик белгиси норманинг стандартлиги билан чамбарчас боғланган. Бунга кўра адабий тилнинг турғун ҳолга келган нормаси адабий тилнинг барча тарқалиш доирасида стандарт восита сифатида таъбиқ этилади. Буни адабий норма воситаларининг кўпсонли дарелик, луғат, маълумотнома ва бошқа шу хил манбаларда стандарт ҳолатда қоидалар остига олиниши, изоҳланиши ва тушунтириши таъминлайди. Демак, адабий норма умумхалқ, умуммиллат доирасида стандарт восита/ қурол/ сифатида тарқалади ва тарқатилади. Шу учун ҳам адабий тилнинг “стандартлиги” аслида реал мавжуд ҳодисадир. Адабий тилга бағишланган лисоний адабиётларда бундай тилни умумий тил, умумхалқ тили, умуммиллий тил терминлари билан бир қаторда, “стандарт тил” деб ҳам юритилиши, адабий тил норматив воситаларини эса “тил стандартлари”/ “языковой стандарт”/ ¹²²деб юритилиши бежиз эмас.

Адабий норманинг стандартлиги ушбу нормаларнинг шаклланиши ва кенг тарқалганини, қанчалик умумхалқ, умуммажбурий характерга эга бўлганини кўрсатиб туради. Худди шунингдек, стандартлик адабий норманинг у амал қилувчи барча ҳудудларда бир хилда тарқалганини ва бугун ҳудудни қамрай олганини англатади. Мана шу маънода стандартлик адабий норманинг муҳим сифатий белгисидир. Бу белги, айниқса, ривож топган адабий тиллар, кўпроқ

¹²² В.И. Кодухов. *Общее языкознание*, Москва, “Высшая школа”, 1974, стр. 173.

шакланган миллий тиллар учун хосдир. Шу туфайли баъзи тадқиқотчилар “стандарт тил” терминини “адабий тил” термини билан тенг, бир маънода ишлатишга қарши, чунки стандартлик хусусияти ҳар қандай адабий тил нормалари учун хос бўлавермайди. Бошқача айтганда, ҳар қандай адабий тил адабий нормага эга, аммо бу нормалар баъзи адабий тилларда стандарт характерга эга бўлмаслиги мумкин. Тилшунос Н. И. Толстой “стандарт тил” терминини фақат шакланган миллий адабий тилга нисбатан қўллаш /тарафдори./ Бунда /“стандарт/ тил”/ “стандартный язык”/ термини “миллий адабий тил”/ “национальный литературный язык”/ маъносини англатади¹²³.

Шундай қилиб, адабий норманинг стандартлиги адабий норманинг турғунлашуви ва ривождаги юқори босқичдир. Адабий тилнинг белгилари ҳисобланган нормативлик, кодификация ва турғунлик адабий тилни “стандарт” тил деб тушунишга олиб келади. “Тил стандарти”¹²⁴ назарияси тарафдорлари миллий адабий тилнинг ягона ва умуммажбурий нормасининг яратилиши, унинг ёзув шаклига асослангани деб ҳисоблайдилар. Миллий адабий тилнинг халқ оммаси ўртасида кенг тарқалиши “тил стандарти” тушунчасини юзага келтиради. Чунки адабий норма мақомини олган тил бирликлари — лексика, фразеологик бирликлар, грамматик қўшмалар, сўз ясашиш моделлари, уларнинг талаффузи ва имлоси турли лугатларда, қўлланмаларда, дарсликларда, маълумотномаларда стандарт равишда қайд этилади, изоҳланади ва тушунтирилади.

Адабий норманинг турғунлик хусусияти адабий тил тизимининг “ёпиқлиги” ва консервативлиги билан ҳамбарчас боғлиқдир.

Лингвистик адабиётда адабий тил нормаларининг турғунлиги, барқарорлиги билан бирга “тил идеалининг

¹²³ Н.И. Толстой. К вопросу о зависимости элементов стиля стандартного литературного языка от характера его “стандарности”. Сб. “Развитие стилистических систем литературных языков народов СССР”. Ашхабад, Изд-во “Илим”, 1968, стр. 126-127.

¹²⁴ Брозович Д. Славянские стандартные языки и сравнительный метод. Вопросы языкознания, 1967, №1, стр. 19.

консервативлиги”¹²⁵ деган тушунча ҳам мавжуд. Бу консервативлик адабий норманинг барқарорлик мезони учун ижобий аҳамиятта эгадир. Бу ҳақда тилшунос А. М. Пешковский шундай ёзган эди: “Адабий нутқнинг консервативлиги даврлар ва авлодларни бирлаштира бориб, ягона, қудратли ва қўл асрли миллий адабиётни яратишига имконият яратади”¹²⁶.

Шуни таъкидлаш керакки, адабий норманинг консервативлиги қанчалик аҳамиятта эга бўлмасин, у мутлақ эмас, балки нисбий тушунчадир.

Адабий норманинг муайян даражада турғунликка эришиши ушбу норманинг сифатий хусусиятини кўрсатади ва адабий тил ривожининг қонуний муваффақияти ҳисобланади. Бу барқарорлик адабий тил ва адабий норманинг умумхалқий, умуммиллий, умумқўддиялувчан ва умуммажбурий хусусиятларини таъминлаш учун лозимдир.

Адабий норманинг турғунлиги уч маънода тушунилади: 1) адабий нормативларнинг тез-тез, ҳадеб ўзгаравермаслиги (адабий тил ривожининг табиий талаби); 2) адабий норманинг муайян даврида умумтурғун ҳодиса бўлишлиги (адабий тилнинг табиий ривожига талаби); 3) адабий тил нормаларини ҳадеб, ўринсиз, эҳтиёжсиз ва илмий асоссиз ўзгартавериш мумкин эмаслиги (кодификациянинг меъърий талаби). Демак, адабий норманинг турғунлиги ҳақида гапириш ушбу хусусиятни очиш, белгилашгина эмас, уни адабий тилнинг объектив ривожланиш эҳтиёжи сифатида тушуниш адабий норманинг бу интилишига қўмаклашиш ҳамдир.

Шундай қилиб, “Ҳар қандай адабий тилнинг моҳияти унинг стабиллиги ва традиционлигидадир”¹²⁷.

¹²⁵ Пешковский А.М. Объективная и нормативная точка зрения на язык. Русский язык в школе. Труды постоянной комиссии □ вып. I. М. – Пг.; 1923; Дуличенко А. О норме русского литературного языка. Русский язык в эстонской школе. Таллин, 1985, №6, стр.23.

¹²⁶ Пешковский А.М. Уша асар. 55 бет.

¹²⁷ Шерба Л.В. Современный русский язык, “Избранные работы по русскому языку”, М. Учпедгиз, 1957, стр. 126.

“... Норманинг турғунлиги объектив мавжуд ва адабий тилнинг ижтимоий томондан ихобий белгисидир”¹²⁸.

Демак, барқарор адабий тил адабий норманинг муҳим белгиларидан биридир. Тилшунос В. И. Кодухов буни шундай талқин қилади: “Шу билан бирга тил нормаси турғун ҳодисадир. Унинг турғунлиги аввало жамият барча авлодлари оқида ва амалиётида норманинг қандайдир умумий норма бўлиб кўринишидир. Норма авлоддан-авлодга ўтиб, даврий, ўрний, ижтимоий аҳволи, билим даражаси ва маънавий камолоти турли даражада бўлган кишилар нутқий фаолиятини бирлаштиради. Турғунлик тил анъаналарини сақлаш, нутқ маданиятини ривож топтира боришда намоён бўлади”¹²⁹.

Адабий норманинг турғунлашувига бир қатор омиллар хизмат қилади:

1 Адабий тилда гаплашувчилар адабий норма, яъни адабий тил деб қабул қилинган воситаларни ўтмиш аجدодлардан қолган қандайдир анъанавий, муқаддас мерос деб билади, унга ҳурмат билан ёндошади, унга тақдир қилишга, ўзлаштиришга интилади.

2 Адабий нормативларнинг маълум қоидалар остига олинishi, унга риоя қилишнинг талаб этилиши адабий нормани мустақкамлайди, турғунлаштиради.

3 Адабий норма мўътабар ва обрўли ёзма ёки оғзаки манбаларда ифодаланади. Масалан, машҳур ёзувчилар, олимларнинг асарлари, атоқли артистлар, нотикларнинг нутқлари ва б.

4 Кўпчилик шундай қўлагани, гапиргани, ёзгани учун нормага бўйсинилади.

Адабий норма билан адабий тилнинг ривож ва ривожланиш суръатлари орасида муайян қонуниятлар ётади. Кузатишлар шуни кўрсатадики, шакланган ва стабилликта эришган адабий тил ривожда секинлашиш

¹²⁸ Горбачевич К.С. Нормы литературного языка и толковые словари. Сб. “Нормы современного русского литературного словоупотребления”, М., -Л., Изд-во “Наука”, 1966, стр. 6-7.

¹²⁹ Кодухов В.И. Общеязыкознание, Москва, “Высшая школа”, 1974, стр.172.

юзага келади. Бу айниқса фонетика ва грамматикада равшан кўринади. Бунга икки фактор сабабчи бўлади: а) адабий тил кишилари макондагина эмас, вақт/ давр/ нуқтаи назаридан ҳам бирлаштирилади. Бошқача айтганда, амалдаги адабий тил ҳозирги кишиларнинггина тили эмас, балки ўтган давр ва келажак давр кишиларининг ҳам тилидир. Демак, адабий тил уч давр кишилари учун ҳам муайян даражада яроқли, умумий бўлиши керак. Бу учун адабий тил ва унинг норматив системасидаги маълум турғунлик, мўътадиллик бўлмоғи лозим; б) даврлар ўтиши билан, адабий тилда, айниқса унинг ёзма шаклида халқнинг жуда улкан маданий-маънавий бойлиги тўплана боради. Бундай бойлик қанчалик кўп ва нуфузли бўлса, адабий тилнинг ўша ҳолатда қолишига интилиши шунчалик кучли бўлади. “Шундай қилиб, тил соҳасидаги ўзгаришлар суръатининг аста-секин сусайиши адабий тил ривожининг объектив қонуниятига айланади”¹³⁰.

Адабий норманинг турғунлиги бу тилнинг турли услубий кўринишларида ўзаро фарқланиши мумкин. Аммо булар ичида энг норматив ва турғун услуб — нейтрал услуб ҳисобланади: “Нейтрал услуб энг норматив, энг анъанавий ва турғун услуб бўлиб, у адабий тилдаги энг мақбул услубга айланади ва у бошқа услубий системаларни сиқиб қўяди”¹³¹.

Адабий норманинг барқарорлиги, у билан боғлиқ ҳолда адабий тил тизимининг “ёпиқлиги” ва “кам ўтказувчанлиги” аста-секин адабий нормага консервативлик хусусиятини бахш этади.

Адабий тил идеалининг консервативлиги умуман роль ўйнаса-да, ўз навбатида у тил нормаларида бир қатор қарама-қаршиликларни, оппозицияларни ҳам юзага келтиради. Консервативлик адабий тил ривожининг муайян даврларда грамматик, талаффуз, лексика ва имлода у ҳақда яратилган қоидаларда кенг қўлланади. Аммо консервативлик маълум даражаларга

¹³⁰ Панов М.В. О развитии русского языка. Вопросы языкознания. 1962 №3. стр. 3.

¹³¹ Панов М.В. Ўша мақола, 4-бет.

келиб анъанавий норматив воситалар билан пайдо бўлган, аммо ҳали қонунлаштирилмаган янги ҳодисалар ўртасида қарама-қаршиликнинг юзага келишига сабабчи бўлади. Бу хусусият адабий норманинг консервативлиги абсолют эмас, балки нисбий равишда тўтрилигини кўрсатади.

Умуман, адабий норманинг барқарор ва консервативлик хусусияти нисбийлигини инкор этиб бўлмайди. Ҳозирги адабий тиллар нормаси учун юқори даражада турғунлик хос, шу билан бирга бу нормалар чегарали равишда иккиланишлар ва вариантдорликка ҳам йўл қўяди. Умуман адабий норма турғунлиги тил тизимидаги турғун, констант элементлар барқарорлиги мутлақ эмас, балки нисбий характерда эканлигини кўрсатади.

Адабий норманинг турғунлик хусусияти тил ривожининг турли даврларда бир хилда қўлланувчи, авлоддан-авлодга меърос бўлиб ўтувчи лисоний воситалар, қонун ва қоидаларни юзага келтиради. Бу ҳол, ўз навбатида, адабий нормада анъанавийлик ва тенденциозлик хусусиятини шакллантиради.

АДАБИЙ НОРМА — АНЪАНАВИЙ ВА ТЕНДЕНЦИОЗ НОРМА

Ҳозирги ўзбек адабий тили сифат жиҳатидан янги адабий тилдир. Бу тил бизнинг давримизда муайян диалектал асосларга таянилган ҳолда қайта ишланди, адабий норма умумхалқ тили нормаларига яқинлаштирилди. Мана шундай хусусиятларга кўра, ҳозирги ўзбек адабий тили тарихдаги адабий тилдан сифат жиҳатдан фарқланади.

Ҳозирги ўзбек адабий тилининг лисоний базаси ва шаклланиши тенденцияларини уч омил белгилайди:

1. Муайян диалектал асос — халқ тилига таяниб ривожланиш. Бундай асос етакчи шаҳар шевалари бўлди.

2. Мумтоз адабий тил, яъни тил анъаналари:

3. Ўзбек тилининг XX аср давридаги янги тенденциялари.

Ҳозирги ўзбек адабий тили ва унинг нормалари тамоман янгидан яратилган, бошқа тизимга таянувчи ҳодиса эмас. Ушбу тилнинг шаклланиши ва ривожиди

олдинги эски ўзбек тилининг анъанавий турғун нормалари, халқ тилининг асрлар давомида амал қилиб келинган норматив тенденциялари муҳим ўрин тутлади. Бу тил ўтмиш ўзбек адабий тилидан мерос бўлиб келган кўпгина томонларини, турғун нормаларни сақлаб қолган. Бу ҳолат адабий тил ва адабий нормада лисоний ворисийлик, ўтмишдан меърос олиш хусусияти қонуний эканини кўрсатади¹³². Демак, ҳар қандай адабий тилда ўтмиш тил анъанаси маълум ўрин тутлади. Тилдаги анъанавийлик ва тил меъроси тилнинг норматив тизимида равшан кўринади. Текширишлар шуни кўрсатадики, ҳар қандай янги адабий тил нормаси тамоман янги бўла олмайди. У ўзида ўтмиш лисоний анъанасини сақлайди. Бу хусусият ўтмишда ёзувга, ёзма адабиётга эга бўлган тилларда айниқса кучли сезилади. Ушбу хусусиятлар адабий норманинг анъанавий ва тенденциоз ҳодиса эканлигини кўрсатади.

Адабий норманинг анъанавийлиги бир қатор хусусиятларда кўринади.

1). Замонавий адабий норматив тизимда ўтмишдан меърос қолган, маъно ва вазифасига кўра ўхшаш бир қатор барқарор элементлар бўлади. Дарҳақиқат, XV аср эски ўзбек адабий тилида ва унинг асосчиси Атишпер Навоий асарлари тилида қўлланилган лексик ва фразеологик birlikлар ҳозирги замон ўзбек адабий тилида ҳам ҳеч ўзгаришларсиз, турғун ва барқарор, ўша даврдаги шакл ва маъноларида қўлланилаётганлиги кўрамыз. Фикримизнинг тасдиғи учун мисоллар келтирамыз.

XV аср “Бадоеъ ал-лугат”даги лексик birlikлар: қоплон, қайси, қора, қари, сингил, сўнг, чечак, бу, бурун, бўри, эгма, иноқ, эски, иш, улуғ, ун (овоз), ўғит, ўқ, учуқ, арк, юмиш, ёш, товоқ, қамашмоқ, сесканмоқ, чиқмоқ, чидамоқ, исимоқ, эритмоқ, ошиқмоқ, айтмоқ, оқармоқ, ёпмоқ, ясамоқ, кабилар;¹³³

¹³² Полинванова Е.Д. Статьи по общему языкознанию. Москва, Изд-во “Наука”, 1968, стр. 223.

¹³³ Бороваков А.К. Бадоеъ ал-лугат. Словар Талли Иманни Гератского. М. 1961.

XVIII асрда чоп этилган “Санглох” луғатидаги лексик бирликлар: тўла, тун, тун, боғ, ини (ука), ботқок, борлиқ, эски, эгри, улус, ўқинч, уят, ички, ядеш, ўзга, ўзак, ўз, ўртоқ, онг, олқини, айғир, оқсоқ, ола-була, сўраш, битик, икки, тўрт, беш, етти, ўн, тутилмоқ, бормоқ, судрамоқ, ўқимоқ, сўқишмоқ, сесканмоқ, қазилмоқ, қазинмоқ, қурилмоқ, ниграмоқ, кабилар¹³⁴.

Алишер Навоийнинг “Хазоин ул-маоний” асари ва “Санглох” луғатида қайд этилган фразеологик бирликлар: бағри бут, бел боғламоқ, хуноб бўлмоқ, кўзи тўрт бўлмоқ, қон ютмоқ, бағри қон, ер билан яқсон бўлмоқ, расвои олам қилмоқ, кўнгли тош, бошани кўкка етказмоқ, кулини кўкка совурмоқ, қони қайнамоқ, қаттиқ сўзлик кабилар¹³⁵ ҳозирги замон ўзбек адабий тилида ҳам, шунингдек энг янги ўзбек тили луғатларида ҳам ўша маъно ва ўша шаклда ишлатилмоқда ҳамда қайд этилган.

Юқорида келтирилган тил фактлари адабий тил нормасига турғунлик, барқарорлик хусусияти хос эканлигидан далолат беради.

2). Янги адабий тилнинг янги нормалари ҳам аслида ўша анъанавий адабий тил имкониятларидан ёки халқ тилининг кўп асрлардан бери қўлланиб келган анъанавий воситалари заҳирасидан олинган ҳолда қайта ишланади.

3). Анъанавийлик тил жамоасининг адабий нормага муносабатида кўринади. Адабий тилда тапирувчилар тилни ва унинг нормаларини (уларнинг бу нормаларни эгаллаши, ўрганиши нуқтаи назардан) ўзлари учун янгилик деб билса-да, уни реал ҳодиса сифатида эски, ўтмишдан меърос қолган тил сифатида тушунишади.

4). Конкрет адабий тилнинг янги нормаси учун ҳам, эски нормаси учун ҳам лисоний система, бу – умумий ва жузъий қонуниятларга бўйсунди.

Мана шундай хусусиятлар туфайли нормани назарий жиҳатдан уч тушунчага боғлаш мумкин: **вариантдорлик, идеал, анъана (традиция)**. Норма тушунчаси доирасида

¹³⁴ Sanglax Apersian Guide tgthe Turkish Zangnage by Muhammad Mahdi Han Facsimilie Text with an Introduction and Indices by siz Gerard Clauson. Zindol, 1960.

¹³⁵ Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. Тошкент, 1959-1960.

анъана шундай талқин қилинади: “Традиция идеал ҳақидаги тасаввурни мустаҳкамлайди. Норма фақатгина танлашни, танланганни муҳофаза қилишнинггина эмас, балки нормадан чиқарилган нарсани йўқотишни ҳам талаб қилади. Танлаб қўллаш жараёнида ҳар бир киши ўзига ўргатилган қоидаларга амал қилади. Ўрганиш жараёнида қабул қилиб олишган қоидалар традицияни ташкил қилади. Шу учун норманинг ўзи ҳам доимо анъанавийдир. Танлашнинг асосий қайдаси “тўғри” ва “нотўғри”ни фарқлашдан иборатдир. Мана шу тасаввурлар ҳар доим энг анъанавий. Аммо бу тасаввурлар тилнинг ўзидаги турли-туманлик ва бойликдан юзага келади¹³⁶.

Кўринадики, адабий норманинг анъанавийлиги икки томонламадир. Бир томондан, адабий нормативлар, тил воситаларининг ўзи анъанавий бўлса, иккинчи томондан, адабий тилдан фойдаланиш, унинг қоидаларини ҳам умуммажбурий деб билиш, уни энг афзал нарса (идеал) деб тушуниш ҳам анъанавий. Агарда биз норматив қоидалар, “тўғрилиқ” ва “нотўғрилиқ” тушунчаси заминида ҳам аслида конкрет тил воситалари ётишини ҳисобга олсак, анъанавийлик тушунчаси тўлиқ маънода тилнинг объектив, реал нормалари учун телишти эканини кўраемиз.

Адабий норманинг анъанавийлиги ва ушбу ҳодисани илмий жиҳатдан аниқлаш ҳамда тушунтириш тилшунослик учун назарий аҳамиятгагина эга эмас, балки катта амалий мазмун касб этади.

Биринчидан, адабий тил ва унинг нормаларини анъанавий ҳодиса, қандайдир ўтмишдан келаётган мерос¹³⁷ деб билиш ушбу тилни хурмат қилиш, унинг жамоа мулки эканини тан олишга, адабий нормани мавҳум бир нарса эмас, реал ҳодиса деб тушунишга ёрдам беради. Бу эса, адабий тил ва адабий норманинг умумхалқ характерида тарқалиши, сингиши ҳамда барқарорлашуви учун ниҳоятда муҳим.

¹³⁶ Степанов Ю. С. Основы общего языкознания. М. 1975. стр. 51.

¹³⁷ Шмелев Д. Н. Очерки по семасиологии русского языка, Москва 1964, стр. 51.

Иккинчидан, адабий тил ва унинг нормаларини анъанавий ҳодиса деб билиш янги адабий тил нормаларини илмий жиҳатдан тўғри кодификациялашга ёрдам беради. Чунки анъана ва анъанавийлик, бир томондан, янги нормалар учун моддий асос бўлса, иккинчи томондан янги нормани ўлчаш, баҳолаш мезони ҳамдир. Одатда халқ лаҳжа ва шеваларига таянувчи, ўша асосда юзага келувчи янги адабий норма ўздан олдинги адабий тилнинг анъаналари орқали уй-унлашади. Шу учун янги адабий норманинг юзага келишида янги тенденциялар билан бирга эски анъананинг роли кучли бўлади¹³⁸. Анъана адабий норматив воситаларни белгилаш, танлашда ҳам етакчи мезондир. Анъанавий ва ўз салмоқли “стажи”га эга воситалар адабий тил учун янги нормативларни белгилаш ва баҳолашнинг энг ишончли мезонидир¹³⁹.

Учинчидан, адабий норманинг анъанавий ва тенденциоз бўлиши муайян давр нормалари билан ўтмиш адабий тили ўртасидаги боғлиқлик, тарихийлик ва алоқадорликни сақлашга имкон беради. Бундай хусусият адабий тилнинг авлоддан-авлодга ўтиб турувчи меросийлиги ва ворисийлигини таъминлайди. Адабий тил ўз табиатига кўра ворислиликни таъминлаш учун доимо интилади. Бу ўринда ворислилик икки маънода тушунилади: а) адабий тилнинг алоқа қуроли сифатида олдинги авлоддан кейинги авлодга ўтиши; б) адабий тил (асосан ёзма шакли) халқнинг ўтмиш маданий-маънавий бойлиги (адабиёти, санъати, тарихи ва б.)ни ўзида мужассамлаштирувчи хазина сифатида авлоддан авлодга мерос бўлиб ўтиши.

Адабий норма мана шу ворисийлик вазифасини ўтати учун, олдинги саҳифаларда ҳам таъкидланганидек, максимал турғун, анъанавий ва конструктив хусусиятларни касб этади. Мана шу белгилар адабий

¹³⁸ Миронов С.М. Диалектная основа литературной нормы идишского национального языка. Вопросы формирования и развития национальных языков, - Москва, 1960, стр. 64.

¹³⁹ Петришев. Е. Ф. К вопросу о критериях нормативности, Сб. “ВКР”, вып. 8, 1967, стр. 38.

тилнинг умуммиллий, умумхалқийлигини, унинг жамият аъзолари учун тушунарли ва қулайлигини таъминлайди¹⁴⁰.

Шундай қилиб, ҳар қандай янги адабий тил нормасида янги тил ривожини теңденцияларига мос келувчи эски тилдан қолган анъанавий лисоний унсурлар мавжуд бўлади. Бу адабий норманинг анъанавий хусусиятига эгаллигини кўрсатади. Тадқиқот-лардан маълум бўладики, адабий тил агарда қанча ривожланган бўлса, унда адабий анъана шунча кучли бўлади. Худди шунингдек, адабий тилнинг қўлланиш доираси қанчалик кенг бўлса, адабий тил нормаларида турғунликка интилиш, анъанага, кодификация қилинган нормага суяниш шунчалик кучли бўлади¹⁴¹.

Хуллас, адабий норма – анъанавий ва теңденциоз нормадир. “Ҳар қандай адабий тилнинг моҳияти унинг турғунлиги, анъанавийлигидир”¹⁴². Демак, тилнинг ҳар бир ривожланиш босқичи тамоман янги ҳодиса бўлмасдан, у ўтмиш тил ва ўтмиш анъанавий лисоний нормаларининг янги теңденциялар асосида шаклланиши ва ривожланишидир. Буни ўзбек адабий тили нормаларининг 20-асрдаги шаклланиш ва ривожланиш тарихи ҳам тўлиқ тасдиқлай олади.

АДАБИЙ НОРМА – ЎЗГАРУВЧИ (ДИНАМИК) ВА РИВОЖЛАНУВЧИ НОРМА

Адабий норманинг танланган, қатъий қоидалар билан мустаҳкамланган, ниҳоят турғун ва стандарт хусусиятларга эга бўлишига ҳақида юқорида баён қилинган мезонлар адабий нормага қандайдир қатъий, ўзгармас ҳодисалар хусусиятини бахш этади. Айниқса адабий норманинг турғун ва стандарт ҳодиса эканлиги адабий норма ҳақидаги бу тасаввурни янада мустаҳкамлайди. Ҳўш, адабий норма муғлақ турғун ва

¹⁴⁰ Сб. нормы современного русского литературного словоупотребления, М., Л. 1966, стр. 6.

¹⁴¹ С. “Актуальные проблемы культуры речи”, стр. 23.

¹⁴² Шерба Л. В. Избранные Труды по русскому языку. 1957, стр. 126.

ўзгармас ҳодисами? Борди-ю, адабий норма мутлақ турғун бўлмаса, унинг барқарорлик даражаси қандай? Ушбу саволларга жавоб топиш адабий норманинг ўзига хос моҳиятини тушуниш учунгина эмас, адабий нормага илмий муносабатда бўлиш нуқтаи назаридан, шунингдек, уни ўрганиш, ўргатиш нуқтаи назаридан ҳам долзарбдир.

Адабий тил нормасининг турғунликка интилиши ва барқарор бўлиши, юқорида кўриб ўтганимиздек, реал ҳақиқат. Бусиз адабий тил ўзининг кўпқиррали ва умумхалқий вазифаларини бажара олмайди. Аммо адабий норманинг турғунлигида маълум меъёр, чегара мавжуд. Бу меъёр адабий норманинг турғунлиги мутлақ эмас, балки нисбийлигидир. Адабий нормани қандайдир қотиб қолган ҳодиса, мутлақ догма деб тушуниш нотўғри. Адабий норма турғун, лекин у мутлақ қатъий ва қотиб қолган ҳодиса эмас: “Борди-ю тил нормалари мутлақ турғун бўлганида эди, ҳаттоки жиндек чекинишлар (тил тизимининг ҳар қандай қисмида юз берувчи) муҳим алоқа қуроли бўлган тилдан воз кечишга олиб келур эди. Тилнинг коммуникатив вазифаси норманинг эластик контурлари томонидан муҳофаза қилинади. Гаплашувчи ўртасида алоқа мана шу ўзига хос “турғунлик имконияти” туфайли юзага келади. Биз тил нормасининг сон-саноксиз қўлланишларидаги мана шу тебраниб турувчи контурларини эгаллаш учун бутун умр машқ қиламиз”¹⁴³.

Адабий норманинг абсолют турғун ҳодиса эмаслиги, нисбийлиги бир қатор хусусиятларда кўринади. Булар қуйидагилардир:

Биринчидан, ҳар қандай норма, жумладан адабий норманинг турғунлиги нисбий. Чунки замонавийлик (синхроник) нуқтаи назардан олиб қаралганда ҳар қандай лисоний ҳодиса /жумладан норма/ ўша қатордаги бошқа ҳодиса /нормаларга/ нисбатан олиб белгиланади, аниқланади.

Иккинчидан, адабий норма тарихий (диахроник) планда ҳам нисбийдир. Чунки тил тарихида бирор конкрет давр тил нормасининг барча майда

¹⁴³ *Кожухъръ Д.А.* К вопросу о характере языковой нормы, стр. 4-5.

деталларигача бўлган ҳолатларни тўлиқ тавдалантира олмайди. Бунга сабаб нормадаги осойишталик, турғунлик нисбий бўлиб, бошқа томондан унда доим ҳаракат, ўзгариш мавжуд бўлади¹⁴⁴.

Учинчидан, нормадаги турғунлик, олдин таъкидланганидек, авлодлар ўртасидаги тил ворислигини, лингвистик меросликни таъминлайди. Аммо бу турғунлик нисбий бўлиб, у адабий нормада янги нормалар билан эски нормаларнинг ёнма-ён яшашда кўринади.

Тўртинчидан, адабий норма доирасида турли-туман вариант воситалари мавжуд бўлади. Бу ҳам адабий норма турғунлигининг нисбийлигига ёрқин далилдир.

Бешинчидан, одатла норманинг шаклланиши ва ривожини аслида икки тенденциянинг қарама-қарши туриши тарзида намоён бўлади. Булар бир томондан, ҳозиргача мавжуд бўлган ўзусни ўзгартириш, уни янги норма нуқтаи назаридан қайта куришга ҳаракат қилинади. Иккинчидан эса, адабий тилни демократлаштириш мақсади билан боғлиқ ҳолда мавжуд ўзусни ва анъанани сақлаш тенденцияси амал қилади. Адабий нормадаги ўзгариш, шаклланиш ва ривожланиш мана шу икки қарама-қарши тенденциялар курашидан иборат. Турли давр адабий тиллар ва нормалар ривожидида келтирилган тенденцияларнинг ё уписи ё буниси устун келиши мумкин. Шунинг учун ҳам норма ҳеч қачон бирдан-бир, ниҳоясига етган ҳодиса бўла олмайди¹⁴⁵.

Олтинчидан, адабий норма миллий тил нормаси доирасида стандарт ва турғун бўлса ҳам хусусий ёки ёрдамчи услубий нормалар доирасида маълум чекинишлар, истисноларга йўл қўяди. Мана шундай истисноларга сабаб бўлувчи омиллардан бири функционал услублардир. Услубий нормалар учун умуммажбурий стандарт (нормалар) доирасида чекинишлар, четта чиқишлар, оғишлар хосдир. Лекин бу

¹⁴⁴ Леситиев А.А. Ответы на вопросник по норме. Сб. "Вопросы культуры речи", 1961, стр. 216.

¹⁴⁵ Гаврилик Б. Задача литературного языка и его культура, стр. 243.

истиснолар “Коллектив ўзус доирасида юз берадиган чекинишлар” деганига иборатдир¹⁴⁶.

Еттинчилан, тил ижтимоий /коллектив/ қурол сифатида маълум ўзгаришлар, силжитишларга учраб туралиган ҳодисадир. Тил ҳеч қачон мутлақ турғун бўла олмайди ва у ўзгарадиган нисбий мувозанатда бўлувчи системадир. Тил тизимининг нисбий турғунлиги ижобий хусусият бўлиб, бир қатор имкониятлар учун асосдир:

а) Ушбу хусусиятдан фойдаланиб, ҳар қандай тил нормаларини, жумладан адабий нормани яратиш учун иш олиб бориш мумкин;

б) Адабий тил воситаларини кодификация қилиш мумкин;

в) Адабий тилда мавжуд бўлган турли традицияларни қўллаш ва сақлаш мумкин;

г) Бир авлод тилини иккинчи авлодга ҳеч қандай қаршиликсиз ўтказиш (қолдириш) мумкин бўлади¹⁴⁷.

Демак, адабий норманинг нисбий турғунлиги аслида тил тузилишидаги нисбий барқарорлик хусусиятигадан ҳам келиб чиқади. Шундай қилиб, “Тилдаги турғунлик, шунингдек, тилдаги ўзгарувчанлик тилнинг муайян даражада мувофиқлашган хусусиятидир. Уларнинг бири иккинчисининг ҳолати асосида англашгилари”¹⁴⁸.

Адабий норма ва норматив воситаларга хос нисбий турғунлик тил норматив тизими алоҳида воситаларининг луғавий-маъновий ва грамматик вазифалари, семантик қонуниятларида ҳам кўринади. Масалан:

1) Тилда полисемия ҳодисаси бор. Бир сўз бир неча маънони ифода қилади ва бир неча маънода қўлланади. Агарда норма мутлақ турғун бўлса, барча сўзлар фақатгина битта маъно аниқлаштириш лозим бўларди.

2) Сўзлар тилда кўчма маъноларда ҳам ишлатгилари. Борди-ю, норма мутлақ турғун бўлса, ҳар бир сўз фақат ўз асл маъносида қўлланиши керак бўларди.

3) Тилда сўзлар маъносида семантик тараққиёт мавжуд. Сўзлар маъноси тил ривожига билан ўзгариб ёки

¹⁴⁶ Сб. “Стилистические исследования”, Москва, 1972, стр. 103.

¹⁴⁷ Сб. “Общее языкознание” – Москва, 1970, стр. 301.

¹⁴⁸ Ушбу ерда стр. 202.

янги маъно фонида эски маъно унутилиб кетади. Агарда сўз қўлаш нормалари мутлақ турғун бўлганида тилдаги ушбу ҳодиса юз бермаслиги аниқ эди.

4) Тилда сўзлар маъносининг эскириши кузатилади. Ўзбек тилида бир қатор ўтмишда бошқа маъно ёки маъноларда қўлланилган, одатда бир маъноли сўзларла сўзнинг ўша маноси эскириб, сўз тилда бошқа маънода қолиши мумкин ёки кўп маъноли бўлса, маъноларидан баъзилари унутилиши, ammo сўз қолган маънолари билан тилда яшashi мумкин. Унутилувчи маъно сўзнинг асл (генетик) маъноси ёки кўчма маъноларидан бири бўлиши эҳтимол. Агарда тил нормаси мутлақ турғун ҳодиса бўлганида, сўз маъноси ёки маънолари ўзгармаслиги, эскирмаслиги, унутилмаслиги, доимо турғун ҳолатда сақланиши лозим бўларди.

5) Бир сўз тилда бирдан ортиқ синтактик функция бажара олади. Чунончи, **яхши одам**, **яхши ишлари** каби. Мана шу каби хусусият тилдаги бир қатор сўз туркумлари доирасида кузатилади. Борди-ю, нормалар мутлақ турғун бўлганида ҳар қандай сўз нутқда доимо бир хил вазифани адо этган ва морфологик жиҳатдан биргина сўз туркумига тааллуқли бўлар эди.

6) Тилда бир форма (товуш комплекси) ёки белги (“знак”)нинг икки маъно аниқлиги учун, икки маънони ифодалаш учун хизмат қила олиш хусусияти мавжуд. Масалан, омонимия ҳодисаси. Агарда нормалар мутлақ турғун бўлса, тилда икки бошқа-бошқа сўз шаклдош бўла олмас эди. Чунки ҳар бир тушунча, яъни маъно, албатта, муस्ताқил товуш комплекси (белги) орқали ифодаланиши талаб этилган бўлур эди.

7) Агарда адабий норма мутлақ турғун, қотиб қолган ҳодиса бўлганида тилда яқин маъноли, ўхшаш тушунчаларни аниқлашчи, фақат стилистик қиммат нуқтаназардан фарқланувчи, вазифадош, маънодош сўзлар кузатилмаслиги лозим эди. Холбуки, тилда бу ҳодиса жуда кучли, синонимия ва дублетлар шундан далилат беради.

8) Агарда адабий норма мутлақ турғун бўлганида тил ва нутқда вариант воситалар, имкониятлар бўлиши

мумкин эмасди. Холбуки, тилда нутқий талабга кўра, услубий мақсадларда танлаб ва алмаштириб қўлланувчи вариант воситалар анчагинадир. Бир фикр, бир маъно ёки мазмун (унинг турли қирралари) сўловчининг хоҳиши нутқий талабга кўра гоҳ лексик восита, гоҳ морфологик восита, гоҳ синтактик восита билан ёки ушбу воситаларнинг қурамаларидан иборат усуллар билан ифодаланиши учун ҳам тегишлидир. Чунончи, тўғрима, нотўғри, тўғри эмас; қизармоқ, қизил туста кирмоқ; ҳурматламоқ ҳурмат қилмоқ каби.

9) Адабий тил нормалари мутлақ ўзгармас, тил норматив системаси мутлақ аниқ ҳодиса бўлганида тилда вақти-вақти билан янги лисоний воситалар пайдо бўлмас эди. Бошқача айтганда, тил ривожланмас ва бойимас эди.

10) Сўзлар тилда шаклан ҳам ўзгариб туради. Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги кўпгина сўзлар ўтмиш даврларда бошқачароқ шаклда бўлган.

Шунингдек, сўзлар тилда бир давр, бир пайтнинг ўзида ҳам баъзи имловий истиснолар, услубий ва нутқий типи талаблари туфайли турли шаклда бўлиши эҳтимол. Масалан, арава/ ароба, шундай/ шунақа; лек/ лекин, шу/ шул, бу/ бул, у/ ул, калтар/ кабутар, сен/ сан, мен/ ман ва бошқалар. Агарда адабий норма талаблари мутлақ турғун бўлганида келтирилган сўзлар қатъий бир шаклдагина қўлланиши лозим бўлур эди.

Адабий нормадаги нисбий турғунликни намоён қилувчи бундай далилларни янада кўплаб келтириш мумкин. Аммо қайд этилган хусусиятларнинг ўзи ҳам адабий норма доирасида анчагина истиснолар, оғишлар мавжудлигини исботлаш учун етарлидир. Тилдаги ўзгаришлар кўп ҳолда секин юз беради. Бу тилдаги турғунликнинг нисбийлигини ва тилдаги ўзгаришларни пайқашда қийинчилик туғдиради.

Шундай қилиб, адабий норманинг стабиллиги нисбий стабилликдир. Ушбу хусусият адабий нормага хос икки муҳим белгида ёрқин кўринади: 1) адабий

норманинг ўзгарувчан- (динамик) ҳодиса эканлиги ва 2) адабий нормадаги вариантдорлик.

Адабий норма турғунлигининг нисбийлиги аввало норманинг ўзгарувчи (динамик) ҳодиса эканлигида кўринади. Маълумки, тил ҳаракатда, ўзгаришда бўлган ҳодисадир. Тилдаги ўзгаришлар тилнинг муайян давр талабига функционал мосланиши билан боғлиқдир. Э. Косериу тил “ўз вазифасини доимо ўша ҳолда бажариб туришга интилиши туфайли” ўзгаради, деган эди¹⁴⁹. Тилдаги ўзгаришлар маълум мақсадга қаратилган бўлиб, аслида у адабий тилнинг умумхалқ тили вазифасини тўлароқ, яхшироқ уддалашга интилиши билан боғлиқдир. Адабий тилнинг ўзига хос ички моҳиятини, мазмунини ташкил этувчи адабий норма ҳам худди тил каби ҳаракатда бўлган, ўзгарувчан ҳодисадир. Адабий норманинг динамик-ҳаракатчанлиги адабий тил бажарувчи мураккаб вазифа билан, яъни адабий тилдан ҳар бир муайян давр алоқа эҳтиёжлари талаб қилувчи шартлар билан алоқадордир. Тилшунос Д.А. Кожухарь адабий нормадаги динамиклик хусусияти сабабларини шундай изоҳлайди: “Тил нормаларининг динамиклиги тил учун ўзининг жуда мураккаб вазифасини ўташи учун зарурдир, у тил ривожининг шартидир, тил ҳисобсиз воситаларнинг алоқа қилиш ва фикр ифодалашнинг ҳар қандай талабларига мослашиш учун шароит яратади”¹⁵⁰.

Демак, ҳаракатчанлик, ўзгарувчанлик адабий норманинг хусусиятигига эмас, балки адабий тилнинг яшаши, ижтимоий вазифаси билан боғлиқ муҳим ҳаётий талаб ҳамдир. Тилшунос С.И. Ожеговнинг норма тушунчасини таърифлашдан олдин норманинг ўзгарувчан динамик ҳодиса эканлигини изоҳлаши бежиз эмас, албатта¹⁵¹.

Адабий норманинг ўзгарувчанлигидаги бир қатор томонларни фарқлаш лозим бўлади. Булар, бизнингча, қуйидагилар:

¹⁴⁹ *Иванов А., Якубинский Л.* Очерки по языку. 1932, стр. 156.

¹⁵⁰ *Кожухарь Д.А.* К вопросу о характере языковой нормы. стр. 5.

¹⁵¹ *Ожегов С.И.* Лексикология, лексикография, культура речи. Москва, 1974, стр. 259-260.

1) адабий норма тизимида юз берувчи умумий /ялпи/ ўзгаришлар;

2) адабий нормадаги хусусий, яъни қисман юз берувчи ўзгаришлар;

3) адабий нормадаги ўзгаришларнинг даражаси жадаллиги (теми), бу билан боғлиқ бўлувчи ҳолатлар;

4) адабий нормадаги ўзгаришлар, намоён бўлувчи манбалар;

5) адабий нормада юз берувчи ўзгаришлардаги эволюцион тадрижийлик, хусусий ўзгаришлардан умумий ўзгаришларга бориш йўли;

6) адабий норманинг динамиклиги, ўзгарувчанлигига сабаб бўлувчи лингвистик ва экстралингвистик омиллар, ҳолатлар.

Шуни қайд этиш керакки, келтирилган масалалар бўйича тилшуносликда баён қилинган мулоҳазалар, ёзилган ишлар жуда кам, баъзилари бўйича эса мутлақо мавжуд эмас. Бу келтирилган қонуниятларни кузатиш ва ёритишнинг анча қийин ва мураккаблигини кўрсатади. Биз ушбу масалалар бўйича айтилган баъзи фикрларга қисқача тўхтаб ўтамиз.

Адабий норманинг ўзгарувчанлик хусусиятини ўрганган бир қатор тадқиқотчилар норманинг динамиклиги, “динамик норма” деб юритилган назарияни илгари сурдилар. Академик Л.В. Шерба ёзади: “Умуман мен тилни ҳаракатда (муомала ҳолатида англаб олишга тиришдим: тилни тушунишнинг аниқ нуқтасида жойлашган мустақкам, турғун нормани биринчи планга суриш керак, ундан сўнг эса, бир томондан, ўлиб, йўқ бўлиб бораётган, иккинчи томондан, янгидан туғилаётган, пайдо бўлаётган нормани кўрсатиш керак...”¹⁵².

Тил мавжудлигининг шартларидан бири у мунтазам равишда ривожланиб туриши керак, ёки Э. Косериу таъкидлаганидек, “Тил мавжуд бўлиши учун узлуксиз ўзгариб туриши керак”¹⁵³. Мана шунга асосланган ҳолда баъзи тушунчалар асосли равишда “Динамик норма

¹⁵² Шерба Л.В. Восточнолужицкое наречие. Т. 1. 1915, стр. 8-9.

¹⁵³ Косериу Э. Келтирилган иш, 342-бет.

назариясини”¹⁵⁴ ишлаб чиқишни ўртага қўйди. Л.В. Шерба адабий нормага таъриф берар экан, унинг жамият учун хизмат қила оладиган, янги ҳамда анъанавий воситаларнинг ўзаро муносабатларидан иборат эканлигини уқтиради: “... Норма – бу жамият учун хизмат қила оладиган, танлаб олинган, ҳамма учун маъқул бўлган тил воситаларининг йиғиндиси бўлиб, тил элементларининг (лексик, талаффуз, морфологик синтактик) сараланган натижаси сифатида бирга мавжуд бўлувчи янги пайдо бўлаётган ёки ижтимоий жараёнда ўтмишнинг нофаол захираси ичидан олинган тил birlikларининг баҳоланишидир”¹⁵⁵.

Тил нормасига ўзгарувчанлик хослигини, тил нормаси ижтимоий тарихий категория сифатида ҳар доим ривожланиб, ўзгариб туришини Г.В. Степанов¹⁵⁶ ҳам қайд этган.

Шунга қарамасдан тил нормасининг асоси (ядроси) барқарор, турғундир. Ана шу нормалар туфайли миллий тилларнинг хусусиятлари ва моҳияти белгиланади. Масалан, ўзбек тилидаги турланиш ва тусланиш ҳодисалари, кўпгина морфологик белгилар, асосий луғат фондига кирувчи сўз гуруҳлари у ёки бу даражада турғун, барқарордир. Тилнинг ўзгариб туриши билан боғлиқ бўлган нисбатан турғун нормалар билан birlikда, тил ривожланишининг тадрижий ривожини акс эттирадиган кўчма (ҳаракатчан) тил нормалари ҳам мавжуддир. Булар эса тил тарихининг маълум bosқичларида амал қилади.

Тил нормаларининг ўзгарувчанлиги ва кўчма характердалиги эски нормаларнинг тамомила йўқ бўлиб кетиши ва янги нормаларнинг пайдо бўлиши билан эмас, балки, миллий тил ички қонуниятлари ва вазифалари доирасининг қай даражада ўзгариб туриши билан белгиланади. Адабий нормадаги бундай ўзгаришлар лисоний ва полисоний омилларга боғлиқдир: 1) лисоний

¹⁵⁴ Скворцов Л.И. Теоретические основы культуры речи. 1980, стр. 26-31.

¹⁵⁵ Ожегов С.И. Очередные вопросы культуры речи. Вопросы культуры речи. Вып. 1. М. 1955. стр. 15.

¹⁵⁶ Степанов Г.В. Испанский язык Америки в системе единого испанского языка. 1966. стр. 9.

омиллар тилнинг ички қонуниятларидан келиб чиқиб, буёқда луғавий ва фразеологик бирликларнинг талаффуз ва имло нормаларининг ўзгариб туриши, сўз ва иборалар маъноларининг маълум даврда торайиши ва кенгайиши, уларнинг услубият талаби асосида нутқда ўзга шакл ва маъноларда қўлланилиши каби сабаблар киради, 2) **волисоний омишлар** эса, маълум тилда сўзловчи тил жамоаси ўртасидаги ўзаро фикр алмашиш талаблари, уша халқ ҳаётидаги ижтимоий ўзгаришлар билан боғлиқдир.

Адабий нормадаги динамиклик мезонининг қуйидаги эътиборга молик хусусиятларини ҳам таъкидлаш керак бўлади. **Биринчидан**, адабий нормадаги ўзгариб туришлар тилнинг ички қонуниятларига боғлиқ бўлган жуда мураккаб, ўзоқ даврда, аста-секинлик билан, поғонама-поғона, тадрижий равишда содир бўладиган жараён бўлса, **иккинчидан**, адабий тилдаги бундай ўзгаришлар адабий норманинг сифатий янгиланишига олиб келади.

Шундай қилиб, тил каби норма ҳам ўзгарувчан ҳодисадир. Нормадаги эволюция шубҳасиз бўлиб, функционал жиҳатдан қонунийдир. Нормадаги ўзгаришлар тилнинг ички қонуниятлари билан, шунингдек, ташқи омил — фикр алмашиш талаблари, ижтимоий шароитдаги ўзгаришлар билан боғлиқдир. Нормадаги ўзгариш ва эволюция аслида нутқда юз беради: “Нутқ, яъни тилнинг конкрет қўлланишлари (тилдаги мавжуд имкониятларнинг ишлатилиши) тил нормаларининг ситжиши учун манбадир”¹⁵⁷.

Адабий нормадаги ўзгариш ва эволюциянинг нутқ билан боғлиқлиги бошқа муҳим бир қонуниятни туғдиради. Бу тилдаги ўзгаришларнинг аввало яққа (индивидуал), кейинчалик эса ижтимоий (умумий), жамоавий нормада юз беришидир. Демак, нормадаги ҳаракатчанлик, ўзгаришлар дастлаб конкрет нутқий алоқаларда кўринади¹⁵⁸ ва бундай ўзгаришлар қонуний

¹⁵⁷ Сб. “Нормы современного русского литературного словоупотребления”, стр. 7.

¹⁵⁸ Коротков Н.Н. Норма, система и структура как этапы анализа и описания языкового строя. “Спорные вопросы грамматики китайского языка” 1963, стр. 57.

равишда умумий нормадаги бўлажак ўзгаришларга асос бўлади. Аммо адабий норма ва конкрет норма ҳаётида юз бераётган ўзгариш ҳамда эволюциялар доимо ва тезда кўзга ташланувчи жараён эмас. Чунки, кўп ҳолда бундай силжишлар ўзоқ вақт давом этади, бирдан, тўсатдан юз бермайди. Айниқса бу ҳолат хусусий норматив воситалар ҳаётида жуда қийин пайқалади. Тилшунос В. А. Ицкович ушбу жараённинг характери ҳақида шундай ёзади: “Тилнинг ўзгариши бирор норма ўрнига иккинчи норманинг келишини англатади. Бундай норма бирдан юз берувчи жараён эмас, балки ўзоқ жараёндир. Баъзи қўлланмалар эски нормани қоидалаштиради, холбуки, бу пайтда тилда янги қўлланма юзага келган ва мустаҳкамланган бўлади¹⁵⁹.”

Адабий норма, жумладан алоҳида норматив воситалар ҳаётида юз берувчи ўзгаришлар узоқ чўзилувчи, давом этувчи жараёнгина эмас, балки, мураккаб, ўзга хос, ички қонуниятлар билан боғлиқ ҳодиса ҳамдир. Тилда бирор норматив воситанинг эскириб, яроқсиз ёки кераксиз бўлиб чиқиб кетиши, шунингдек, адабий нормага янги норматив воситанинг кириб келиши шунчаки юз бермайди, балки ўзига хос кураш ва эволюция натижаси бўлади. Баъзи тилшунослар бундай жараённи маълум моделда кўрсатишга интилган. Чунинчи, В.А. Ицкович нормада эволюциянинг юз бериш жараёнини 5 босқичдан иборат бўлади, деб ҳисоблайди:

Биринчи босқич — А1 ҳодисаси, А2 эса адабий тил, адабий қўлланишдан ташқарида (сўзлашув нутқида, содда нутқда, касб-хунар тилида ёки бошқаларда) учрайди.

Иккинчи босқич — А1 норма, аммо А2 ҳодисаси адабий тилда, дастлаб унинг оғзаки шаклида қўллана бошлайди.

Учинчи босқич — А2 ҳодисаси адабий тилнинг ҳам оғзаки, ҳам ёзма шаклида А1 билан бирга қўлланади ва бу икки ҳодисанинг ишлатилишида мувозанат ва тенг ҳуқуқлилиқ кузатилади.

¹⁵⁹ Ицкович В.А. Языковая норма. 1968, стр. 48.

Тўртинчи босқич – A2 ҳодисаси нейтрал адабий нутқ ва оғзаки адабий нутқда мустаҳкамланиб олади, A1 эса шу нейтрал оғзаки нутқда қўлланмайди, фақат ёзма нутқда сақланиб қолади.

Бешинчи босқич – A2 адабий тилдаги ягона восита, формага айланади, A1 эса адабий нормадан ташқарида бўлади. Адабий нормадаги эволюцияни келтирилган схемалар тарзида тушуниш нормативлар курашида умумий эволюциянинг ташқи томонини кўрсатса ҳам, ушбу ўзгаришга сабаб бўлувчи ички моҳиятни очмайди. ҳамма гап, масалан, A1 нинг A2 томонидан нима сабабларга кўра сиқиб чиқарилиши, нега A1 нинг бунга йўл қўйиши, ушбу ўзгаришлар учун қандай лисоний ва ташқи эҳтиёжлар сабаб бўлишидир. Мана шу масалаларни очиб эса, адабий норма ва норматив воситалардаги силжишлар, ўзгаришларнинг моҳиятини, ички қонуниятларини илмий англашга ёрдам беради.

Адабий нормадаги ўзгаришлар, янгиланиб туришлар унинг турғунлик чегараларида, ёпиқлигида қандайдир очик ўришлар, эркин ҳолатлар мавжудлигини кўрсатади. Одатда тилшунослар адабий норманинг турғун ва ёпиқлигини англашга уни халқ шева ва лаҳжалари нормаларига қиёс қилишади. Чунончи, тилшунос Л.И. Баранникова умумтил тизимидан диалектал системани фарқлаб турувчи хусусиятлар лаҳжалар хос бўлган: 1) тобелик; 2) очиклик; 3) ўтказувчанлик; 4) вариантдорлик¹⁶⁰ деб кўрсатади. Шева ва лаҳжа тизимининг очиклик, ўтказувчанлик хусусияти лаҳжавий норманинг турғун бўлишига ҳалақит берувчи асосий омилдир. Худди шунингдек, узумал норманинг ўзига хос кўриниши хисобланган сўзлашув нутқ тизими ва унинг нормаси ҳам турғунлик хусусиятига эга эмас.

Адабий норма ва адабий тил келтирилганлардан тамоман фарқланади. Аввало, “Адабий тил тезимининг очиклиги ҳақида гапирини мумкин эмас, чунки бу унинг моҳиятига тўғри келмайди”¹⁶¹. Адабий тил тизимининг “очикмаслиги” унинг норматив тизими кам ўтказувчан

¹⁶⁰ Сб. “Вопросы социальной лингвистики”, стр. 331.

¹⁶¹ Сб. “Вопросы социальной лингвистики”, стр. 335.

бўлишини таъминлайди. Адабий тил тизимига ҳам янги элементлар киради, қабул қилинади. Аммо бу бир лаҳжа элементининг иккинчи лаҳжага кириши нисбати кучсиздир. Шунингдек, диалектал тизимнинг адабий тилга таъсири ҳам тобора кучсизланиб боради ва адабий тил ривожланган сари мустақил лаҳжавий тизимларнинг бузилиши ва, пировардида, барҳам топиши кучаяди.

Адабий тил системасининг кам ўтказувчанлиги адабий тилдаги қатъий нормативлик туфайлидир. Нормативлик, олдин ҳам қайд қилинганидек, диалектал система учун ҳам хос. Аммо бу хусусият диалектал системада адабий тилдагидек қатъий ва мажбурий талаб эмас. Бунга сабаб диалект ва шеваларнинг яшаши, вазифавий доираси билан боғлиқдир. Адабий тил бўлса, келтирилган хусусиятларсиз ўзининг кўтқиррали функцияларини адо эта олмаган бўлар эди.

Шундай қилиб, норма ўзгаради, аммо бу ўзгариш қарама-қарши кучлар, воситалар таъсири, кураши фонида секин кечади.

Адабий тил, адабий нормада юз берувчи умумий ўзгаришлар адабий норманинг сифатий жиҳатдан янгиланиб туришига олиб келади. Масалан, ўзбек тилининг миллий адабий тиллик даври нормаси унга бўлган адабий норма босқичларидан сифатий хусусияти билан фарқланади. Адабий нормадаги сезиларли ўзгаришларнинг бир неча асослари мавжуд.

Маълумки, адабий норманинг турли ривож ва шаклланиш босқичлари муайян давр тилининг инвариант нормаларини, яъни ўша босқич учун тургун нормани юзага келтиради. Инвариант норма адабий тилда муайян давр (тарихий давр чегарасида) талабига кўра юзага келган, шаклланган нормадир. Масалан, ўзбек адабий тилининг тарихий адабий нормаси ҳозирги даврдаги нормадан фарқланади, бу, икки босқич норма, иккита инвариант нормадир. Бундай инвариант нормалар ўзбек адабий тилининг узоқ даврлик нормалари тарихида ҳам бўлиши мумкин. Аммо, афсуски, бу масалалар ҳали ўзбек адабий тили тарихи буйича мутлақо ўрганилган эмас. Чунинчи, Алишер

Навоий, Машраб ва Фурқат асарларидан олинган кўйидаги материаллар бундай нормаларнинг содир бўлганлигидан дарак беради:

“Ҳазоми ул маоний”да	Фурқат ва Машраб асарларида	Ҳозирги замон ўзбек тилида
кирпек	кирлик, киприк	киприк
яқо	яқо, ёқа	ёқа
аёғ	Аёғ, оёқ	оёқ
била	бирла, ила	билан, ила
қаро	қаро, қора	қора
оро	оро, ора	ора
итурмак	йигурмак, йитурмоқ	йўқотмоқ
бордур	бордур, бордир	бордир
хипт	хипт, ехипт	хипт ва б.

-га келичик кўшимчасининг даврий нормалардаги шаклий силжишлари:

“Ҳазоми ул маоний”да	Фурқат ва Машраб асарларида	Ҳозирги замон ўзбек тилида
қуёшқа	қуёшга	қуёшга
ўтқа (олов)	ўтга	ўтга
юзунга	юзунга	юзинга
офатиға	офатиға, офатиға	офатиға ва б.

-ган, -гил феъл формалари кўшимчалари шаклидаги силжишлар:

“Ҳазоми ул маоний”да	Фурқат ва Машраб асарларида	Ҳозирги замон ўзбек тилида
қурутқон	қурутган	қуритган
сингон	синган	синган
ёшурмагон	яшурмагон	яширмаган
тиндурмагон	тиндирмагон	тиндирмаган
етургил	етургил	етказгил
боргил	боргил	боргин
келгин	келгил	келгин ва б.

Бир вариант норманинг иккинчи инвариант норма билан алмашилиши умумнорма ўзгаришларини кўрсатади. Умумнорма ўзгариши жуда катта объектив талаблар, ижтимоий-тарихий эҳтиёжлар туфайли юз беради. Аввало нормадаги умумўзгаришлар норманинг социал асоси

ўзгариши, алмашиниши билан алоқадордир¹⁶². Норма ўзгаришига сабаб бўлувчи ижтимоий шароит — муайян тарихий даврда жамият ҳаёти билан боғлиқ ҳолда юз берувчи ижтимоий-сиёсий, иқтисодий-маънавий омиллар, тиллар орасидаги алоқа, тилда гаплашувчилар таркибининг ўзгариши, авлодлар ривожини (эволюцияси ва алмашинуви) билан боғлиқдир.

Инвариант норманинг ўзгаришига сабаб бўлувчи асослардан бири маълум халқ сўзлашув субстрати таъсирида адабий тил учун асос марказининг алмашинишидир. Масалан, қадимий славян адабий тили ривожидан бундай ҳолни кузатиш мумкин. Инвариант нормаларнинг алмашиниши, умуман адабий нормадаги турли ўзгаришлар адабий тил эгаси бўлган, унда гаплашувчи кишилар таркибидаги ўзгаришларга ҳам боғлиқдир¹⁶³.

Шундай қилиб, адабий норманинг турғунлиги маълум даражада нисбийдир. Адабий нормада хусусий ва умумий ўзгаришлар юз бериб туради. Бундай эволюция тилнинг ва адабий норманинг ички моҳиятига хос хусусиятдир.

Адабий нормани мутлақ ўзгармайдиган нарса (мутлақ қонун) деб эмас, балки ривожланувчи, такомиллашувчи ҳодиса деб билиш адабий нормани қандайдир эгаллаб, этиб бўлмоғи идеал деб билишдан қутқаради.

Хуллас, адабий норма учун турғунлик, барқарорлик қанчалик хос бўлмасин, унда ўзгариш ва ривожланишга йўл қўювчи хусусиятлар ҳам мавжуд. Бу адабий норманинг юқорида қайд этиб ўтилган белгиларида равшан кўринади.

АДАБИЙ НОРМА—ТАН ОЛИНГАН, АНГЛАНГАН НОРМА

Адабий нормани лаҳжавий нормаларнинг бошқа шаклларида фарқлайдиган муҳим белгилардан бири

¹⁶² Гухман М.М., Семенов Н.Н. О социальном аспекте рассмотрения немецкого литературного языка, стр. 18. Полицанов Е. Д. Статьи по общему языкознанию. —М; Наука, 1968, стр. 190.

¹⁶³ Шмелев Д. Н. Очерки по семасиологии русского языка. 1964, стр. 53.

адабий тил нормаларининг ушбу тилда гаплашувчи кишилар томонидан онгли ўзлаштирилган, анланган бўлишидир. Маълумки, шевалар нормаси онгли равишда ишланмаган ва онгли равишда ўрганиб ўзлаштирилмаган, балки табиий ҳолда ўзлаштиришга асосланган нормадир. Диалектал норма она тилининг табиий кўникмасидир. Адабий норма эса онгли ўзлаштирилиши ва анланиши жиҳатидан шевалар нормасидан фарқланади.

Адабий тил нормаси ҳар доим ҳам онгли равишда ўзлаштирилиб келинган. Бунда авваллари оила анъанаси, ўқмишлилик, китоб муҳим восита бўлган. Бизнинг давримизда адабий нормани ўзлаштиришнинг янги имкониятлари юзага келди. Масалан, ўзбек адабий тили нормалари ҳозирда, аввало, боғча ва мактаб таълими орқали, ёзма адабиёт орқали, мустақил шуғулланиш, оила традицияси орқали ўзлаштирилимоқда. Ўзбек адабий тили нормасини онгли ўзлаштиришда радио, телевидениенинг, матбуотнинг роли улқандир. Бу тил нормаларини ўзлаштириш ҳозирда аниқ мақсадга қаратилгани, тизимлилиги, илмий асослангани, оилавий анъанада эса янгича ижтимоий базага таяниши билан фарқланади. Ўзбек адабий тили нормаларини ўзлаштириш ҳозирда оммавий, умумхалқ характерига эгадир.

Буларнинг ҳаммаси адабий нормани ўзлаштириш, англаш янги сифатий bosқичга эгаллигини кўрсатади.

Кишининг адабий тил нормасини сезиши, уни онгли ҳис қилиши, унга онгли ёндошиши бу нормани бошқа тип нормаларидан фарқлайдиган муҳим хусусиятдир. Тилшунос Б. Гавранек адабий нормага хос асосий хусусиятлардан бири унинг “Юқори даражада ҳис қилиниши”, деб кўрсатган эди¹⁶⁴.

Адабий норманинг анланган, онгли ўзлаштирилганлиги унинг нутқий амалиётда қўлланилиши бу нормаларнинг ҳаётий бўлишини таъминлайди. Чунки тилнинг (норманинг) қанчалик ҳаётийлигини амалда қўллаиш, фойдаланиш белгилайди. Тил воситаларининг

¹⁶⁴ Гавранек Б. Задачи литературного языка в его культура, Сборник. Пражский лингвистический кружок. Стр. 341.

ҳар куни ва кўп маротаба қайта-қайта ишлатилиши бу нормаларга ҳаёт бағишлайди.

Адабий нормалар ва унга кирувчи воситаларнинг ёзма ва оғзаки нутқда ишлатилиши, кенг қўлланилиши ушбу нормалар кишилар томонидан тан олинганлигини бейқаради. Норманинг тан олинганлиги, ўз навбатида, унинг синггани ва шаклланиганини кўрсатувчи муҳим белгидир. Бирор лисоний ҳодисанинг нормага айланиши, норматив бўлиши учун у тан олинishi, жамоавий нутқда оммавий равишда ишлатилиши лозимдир.

Адабий нормани оммавий равишда ўзлаштириш, уни англаш, муҳим ва керакли эканини ҳамда ушбу тасаввурнинг камолоти нутқ маданиятига олиб келади. Пировардида, энди адабий норма ўзлаштирилиб, ўрганилиб, тан олинибгина қолмайди, балки энди адабий норма тўғрисида ғамхўрлик ҳам қилинади. Бу ғамхўрлик мавжуд адабий нормаларни мустаҳкамлашда, уни ўринсиз бузишларга, нотўғри қўллаш ва алмаштиришларга қарши курашишда кўринади. Ушбу фаолиятда, яъни адабий нормани мустаҳкамлашда “Адабиёт яратувчи кишилар” муҳим рол ўйнайди. Булар олимлар, ёзувчилар, матбуотчилардир. Аммо адабий нормани мустаҳкамлашда муҳим рол ўйнайдиган яна бир куч бор — бу мактаб ва ўқитувчилардир¹⁶⁵.

Адабий норманинг анланганлиги ва тан олинганлиги адабий тилдан фойдаланувчи шахслар нутқ маданиятининг ривожига учун гаровдир. Чунки адабий норманинг тан олинishi аслида сўзловчида муайян адабий нутқ кўникмаси, малакасининг мавжудлигини бейқаради. Бу кишининг адабий тилни эҳтиёжга яраша ўзлаштирганини кўрсатувчи муҳим меъондир. Тажрибалар шундай хулосага олиб келганки, киши адабий нормани етарли англаб етмаганида ва нормалар у томонидан тан олинмаганида у учун тил факллари нотўғри, ғалати туйилаверади. Натижада сўзловчи ёки ёзувчи адабий нормаларга “яхши эмас”, “қулоққа

¹⁶⁵ Дегереева Т.А. Становление норм литературного языка, - Москва, 1963.

ёқмайди”, “хунук”, “бундай дейилмайди” сингари мулоҳазалар асосида шубҳа билан қарайди.

Адабий норманинг англизаниши ва тан олиниши аслида ундан амалда фойдаланиш, нутқда қўллаш демакдир. Қўлланувчанлик адабий норма учун принципиал аҳамиятга эгадир: “Тил нормасига онгли муносабатда бўлиш унинг яшаш учун муҳим омилдир. Бироқ норманинг амалда қўлланилиши бундан ҳам муҳимроқдир. Агарда норма ҳеч ким фойдаланмайдиган идеал қоидалардагина иборат бўлса, шубҳасиз сўнади”¹⁶⁶.

Демак, қўлланувчанлик адабий норманинг муҳим белгиларидан биридир. Аммо бу шунчаки қўлланувчанлик эмас, балки умумий қўлланувчанлик, умуммажбурий қўлланилишидир.

АДАБИЙ НОРМА—УМУМҚЎЛЛАНУВЧАН ВА УМУММАЖБУРИЙ НОРМА

Тил воситаларининг адабий норма доирасида қўлланилиши, ишлатилиши ҳақида гап кетганда нутқий нормада қўлланган, қўлланаётган ва қўлланилиши мумкин бўлган ҳодисаларни фарқлаш лозим.

Тилда бир вақтлар (адабий тил ривожининг муайян даврларида) қўлланган, норма ҳисобланган, аммо ҳозирда истеъмолда бўлмаган воситалар ҳам мавжуд. Бундай эскирган ҳодисалар қўлланиб битган, яъни архаик нормаларни ташкил этади.

Адабий тилда ҳозирда қўлланмайдиган, аммо тил тизимида заҳиран мавжуд бўлган ҳодисалар ҳам учрайди. Масалан, ҳозирги ўзбек тилида яқинлардагина нормага кирган **туман**, **вилоят**, **ҳоким**, **йўриқнома**, **тақвим**, **муолажа**, **ҳомий** каби сўз ва моделлар.

Мана шундай белгиларга кўра нормани амалга ошган, яъни ишлатилаётган ва амалга ошмаган, яъни

¹⁶⁶ *Яри ваа В.Н.* Развитие национального литературного английского языка. 1969, стр. 247.

ҳали ишга солилмаган, “ишга солиниши мумкин бўлган” нормага бўлиш мумкин¹⁶⁷.

Демак, фақат қўлланган, қўлланаётган норма эмас, балки қўлланиши мумкин, эҳтимол бўлган “норма” ҳам бор. Кейинги тип ҳодисани адабий норма нуқтаи назаридан “норма” деб тушуниш, албатта, шартлидир. Чунки адабий норма том маънода доимо синхроник тушунча бўлиб, реал, яъни амалда ишлатиладиган воситалар йиғиндисидан иборатдир.

Адабий норма ҳақида гапирилганда бошқа бир қатор тушунчаларни ҳам фарқлаш лозим. Булар – қўлланиш, қўлланувчанлик ва умумқўлланувчанлик.

Қўлланиш адабий норманинг реаллигини, ҳаётийлигини кўрсатувчи мезондир. Қўлланувчанлик норма системасидаги воситаларнинг нормативлик, тан олинганлик даражасини кўрсатади ва, ўз навбатида, уларнинг реал нутқий жараёнда яшashi, ривожи учун, истиқболи бўлиши учун замин ҳозирлайди. Олдин ҳам таъкидланганидек, тил воситасининг реал нутқда, кундалик амалий нутқий жараёнда қайта-қайта қўлланиши ва ушбу жараённинг оммавий тус олганлиги мазкур ҳодисанинг адабий нормага киргани ва шаклланишини кўрсатиб туради. Аммо адабий нормани фақат қўлланувчанлик характерлай олмайди. Қўлланувчанлик кўпроқ конкрет нормагивларни ёки бундай воситалар гуруҳини характерлаш, баҳолаш учун мезон бўла олади. Адабий нормани қўлланишга кўра умумий тарзда баҳолаш эса умумқўлланувчанлик мезони билан ўлчаниши мумкин.

Умумқўлланувчанлик қўлланишдан, қўлланувчанликдан ҳам кенг ва юксак тушунча. Чунки, “қўлланишнинг ўзигина адабий тил нормасини яратмаган ва ярата олмайди” (Б. Гавранек). Адабий тилда қўлланувчи, шунингдек, унчалик қўлланувчан бўлмаган ҳодисалар ҳам қўп. Адабий норманинг умумий ва олий белгиси – умумқўлланувчанликдир. Бу белги адабий тилнинг реал нормалари кўпчиллик (кенг омма)

¹⁶⁷ Скворцов Л. И. Норма. Литературный язык – культура речи. Актуальные проблемы культуры речи. 1970, стр. 47-48.

томонидан тан олингани ва фойдаланишини кўрсатади. Бу ўз навбатида адабий тилнинг ҳам кенг халқ оммасининг (умумхалқнинг, миллатнинг) алоқа воситасига айланганини билдиради. Ўзбек адабий тилининг ҳозирги нормалари кўпчилик, яъни умумхалқ томонидан тан олинган воситадир. Ўзбек тилидаги сўзлар адабий норма талабларига кўра бир хилда ёзилади ва бир хилда ўқилади. Демак, бу нормалар умумқўлланувчан ҳодисадир. Адабий норманинг умумхалқ, умумқўлланувчанлик даражасига етишиши осонликча юзага келмайди. Унга жуда улкан меҳнат туфайли. — адабий тилни ўқитиш, тарғиб қилиш, турли оммавий каналлар орқали кенг халқ оммаси орасига ёйиш билангина эришилади. Айни пайтда адабий норманинг кенг тарқалиши ва сингишига шунчаки тарғибот билан эришиб бўлмайди. Бунда қатъийлик, мажбурийлик мезонларига ҳам таянилади.

Натижада норманинг умуммажбурийлик хусусияти юзага келади.

Адабий норманинг умуммажбурийлиги ушбу норманинг коммуникатив вазифасидан келиб чиқади. Адабий тилдан фойдаланиш, унинг нормаларига оғзаки ва ёзма нутқда амал қилиш биринчи қарашда ҳар ким учун эркин фаолиятдек (норматив воситаларга сўзловчининг муносабати нуқтаи назаридан) туюлади. Аслида бундай тасаввур нисбийдир. Адабий норма бошқа тил нормаларидан умум учун бир хилда мажбурийлиги билан ажралиб туради. Масалан, ўзбек адабий тилидаги келишик, турланиш, тусланиш, формалар бугун Ўзбекистон ҳудудида яшовчи турли шева ва лаҳжалар вакиллари учун бир хил умуммажбурийдир. Норма деб белгиланган чегарадан чиқиш, чунончи, ўрин пайт келишиги — да ўрнига баъзи ҳудудларда бўлганидек — та ишлатиш хатолик деб баҳоланади.

Адабий норманинг умуммажбурийлиги, айниқса, миллий адабий тил даврида кенг амал қилади. Туркий тиллар тарихида ҳозирги маънодаги умумхалқий ва умуммажбурий ягона адабий қўлланишлар изчил

равинда шакланмагам эди¹⁶⁸. Чунки, умуммажбурий норманинг пайдо бўлиши асосан миллий адабий тилнинг пайдо бўлиши жараёни билан алоқадордир. Умуммажбурийлик адабий норманинг умумтарқалиши, умумқўлланувчан бўлиши учунгина эмас, балки ушбу нормаларни сақлаш, мустаҳкамлаш учун ҳам фавқуллодда аҳамиятга эгадир. Умуммажбурийлик адабий нормага лоқайд қараш, адабий қоидалар, стандартларни ўринсиз бузиш ҳолларига чек қўяди. Ушбу мезон ҳатто адабий тилни кодификациялашнинг бир қатор тамойилларини ҳам белгилайди. Адабий тилга иншлов берувчи шахс ўз фаолиятида адабий норманинг умуммажбурийлигидан келиб чиққан ҳолда бу нормалар умумхалқ ва халқчил характерда бўлишини кўзда тутади. Мана шунинг учун ҳам адабий норма кенг тарқалгангина эмас, принцип жиҳатдан мажбурий, умуммажбурий ҳамдир.

Адабий норманинг кенг халқ учун, бугун миллат учун умуммажбурийлиги адабий норма доирасига намунавий мўътабар воситаларни тортишни талаб этади. Бундай намунавий воситалар эса мўътабар манбалар — бадий, илмий ва бошқа хил адабиётлардан олинади¹⁶⁹.

Адабий норманинг мажбурий хусусияти аслида тилнинг ташқи томони билан ҳам боғлиқ: “Тил нормасининг мажбурийлиги тил тизимининг ички хусусиятидан келиб чиқмайди, балки тилнинг у ёки бу воситасини қабул қилиш ёки қабул қилмаслик билан боғлиқ бўлган таъқи талаб натижасидир. Чунки жамият томонидан тан олинган барча нарсалар мажбурийгина эмас, тўғри деб ҳам ҳисобланади¹⁷⁰.”

Адабий норманинг мажбурийлик хусусияти нормани ижтимоий йўсинда тушуниш ва ўрганишда ёрқин намоён бўлади. Норманинг умуммажбурийлигини тадқиқ этиш, яъни нормани умуммажбурий қилувчи смилларни белгилаш адабий нормани тарғиб қилиш, уни кенг ёйиш

¹⁶⁸ Юлдашев А.А. К вопросу формирования единых норм багкирского национального языка. Вопросы формирования и развития национальных языков. 1960, стр. 282.

¹⁶⁹ Головин Б.Н. О качествах хорошей речи. “Русский язык в школе”. 1964, №2, стр. 19.

¹⁷⁰ Кодухов В.И. Общее языкознание, стр. 172.

ишига улкан фойда келтиради. Адабий нормани умуммажбурий ҳодиса сифатида халқ орасида ёйишда, унинг умуммажбурийлик нуфузини ушлаб туришда норматив лугатлар, маълумотномалар, грамматикалар, методик қўлланмалар, мактаб таълими, олий таълим, матбуот, нашриётлар, радио ва телевидение, илмий муассаса ва ташкилотлар, шунингдек нуфузли шахслар муҳим рол уйнайди¹⁷¹.

Адабий норманинг умуммажбурийлиги ва қатъий белгиланган (императив)лиги ижтимоий ҳодиса бўлса-да, ўз моҳиятига кўра адабий тил барча сатҳлари функциясига сезиларли таъсир ўтказиши ҳамда тил системасининг шаклланиши, яшани, истиқболли ва ривожини белгилайди¹⁷².

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, адабий тил доирасидаги норматив сатҳларнинг барчаси ҳам бир даврда, даражада умуммажбурий характерга эга бўлмаслиги мумкин. Тилшунос Г.Г. Гельгардт адабий нормага услубий нуқтаи назардан ёндошиб, унда умуммажбурий ва жузий нормалар борлигини қайд этади. У жузий (алоҳида) нормалар деб норманинг турли услубий кўникмаларини олади ва шундай ёзади: “Ушбу жузий нормалар тилнинг умумнормасидан кам мажбурийлигини ва чегараси старли белгиланмагани билан характерланади”¹⁷³.

Адабий норманинг умуммажбурийлик тамойиллини адабий тилнинг турли сатҳлари нормаси учун қанчалик ва қай даражада татбиқ қилиш мумкинлиги, бунинг услубий нормаларга муносабати умуман тилшуносликда, социолингвистикада конкрет тил материаллари асосида ҳали мутлақо ўрганилмаган долзарб муаммодир.

Адабий норманинг умуммажбурийлик хусусияти ягона адабий норма тушунчаси билан боғлиқдир. Ягона адабий норма, олдинги саҳифаларда ҳам қисман қайд

¹⁷¹ Костамаров В.Г. Культура языка и речь в свете языковой политики. Язык и стиль, 1965, стр. 46-47.

¹⁷² Гужман М.М. Семенов Н. Н. О социальном аспекте рассмотрения немецкого литературного языка. Норма и социальная дифференциация языка 1969, стр. 19.

¹⁷³ Гальгардт Г.Г., О языковой норме, стр. 36.

қилинганидек, умумхалқ, умуммиллий нормани яратиш демақдир. Бу норма адабий тилда галлашувчи кўпчилик адабий тилнинг ягоналиги, яъни ягона адабий тил яратишга интилиши билан боғлиқдир. Ушбу масала махсус ўрганишга муҳтож улкан муаммодир¹⁷⁴.

Ягона миллий адабий тилга бирлашишга интилиш барча тиллар тарихида умуми адабий нормани яратишга ҳаракат қилиш тарзида юзага чиқади. Мана шунга кўра, ривожланган ва шаклланган адабий норма миллий даврда ягоналик, яъни бирдан-бир нормалик белгисига эгадир. Адабий норманинг ягоналиги уни ўрганиш, ўргатиш, тарғиб қилиш ҳамда тан олишдагина эмас, балки бу норманинг миллий тилнинг барча кўринишларидан устун туриши, ҳатто уларни аста-секин бўйсундириши, функционал-коммуникатив доиралардан бу кўринишларни сиқиб чиқаришда ҳам кўринади. Шу сабабли тилшуносликда ягона адабий норма шева ва лаҳжалар нормасидан устун турувчи норма деб ҳам юритилади. Ушбу адабий тилнинг қонуний ривож, унинг ривожига онгли равишда кўмаклашиш бу ривожланишги илмий бошқариш орқали юзага келади. Шу сабабли баъзи тадқиқотларда “лаҳжалардан устувор бўлган нормани яратиш” ҳақида¹⁷⁵ сўз боради.

Адабий норма лаҳжалардан устун турувчи норма сифатида миллий тил даврида старли равишда шаклланади. Бунда адабий тил барча соҳаларда маҳаллий диалект ва шевалардан устунлик қилади, умуммиллий алоқанинг бирдан-бир куралига айланади. Ҳозирги ўзбек адабий тили мана шундай тилдир. Ўзбек адабий тили кўп сонли ўзбек маҳаллий диалект ва шеваларидан ўз қўлланиш доираси, коммуникатив аҳамияти жиҳатидан устундир. Бу тил бутун ўзбек миллатига хизмат қилади. У аста-секин ўзбек шеваларини ошлавий путқдан, кундалик сўлашув путқидан сиқиб чиқармоқда.

¹⁷⁴ Лухман М.М. От языка немецкой народности к немецкому национальному языку (часть первая), 1959, стр. 171.

¹⁷⁵ Лухман М.М. Становление литературной нормы немецкого национального языка, стр. 152.

Миллий тилнинг лаҳжалардан устун нормаси мураккаб ҳодиса бўлиб, у гетерогеник, яъни турли-туман тил элементларини ўзида уюштирган ясалмадир. Бу норма адабий тилнинг муайян даври ривожда маълум маҳаллий диалект ёки шеванинг муҳим хусусиятларини умумлаштириш ва алоҳидалаш маҳсули сифатида юзага келади ва шаклланади. Адабий нормага бирлашган элементлар хилма-хил бўлса-да, улар ўзаро органик равишда қўшилган. Шу туфайли ҳам адабиёт нормасига хос сифатий белгиларга эга ясалмадир¹⁷⁶.

Адабий норма ўз ижтимоий ва лисоний базасига кўра халқ тилига бориб тақалса ҳам, аммо ўзига хос тизим сифатида шаклланади. У миллий тил доирасидаги бирор диалект ва шевага, ҳатто ўз диалектал асосига ҳам тўлиқ мос келмайди, айнан ўхшамайди. Чунки адабий норма ўзига хос ривожланиш, умумлаштириш, онгли ишланиш натижаси сифатида шаклланади. Бу ўринда Т.А. Дегтереванинг мана шу фикрини келтириш ўринлидир. “Диалектлар устидан умумалоқа курали бўлиб шаклланувчи ҳар қандай адабий тил ривожини бирон бир алоҳида диалект, ҳаттоки, таҳмин қилмнувчи асос диалект билан тенглаштириб бўлмайди¹⁷⁷.”

Шундай қилиб, адабий норманинг ўзига хос хусусиятларидан бири унинг халқ шева ва лаҳжаларидан устун туришидир.

АДАБИЙ НОРМА—УМУМХАЛҚИЙ НОРМА

Адабий тил ўз моҳиятига кўра умумхалқий характерга¹⁷⁸ эгадир. Бунда умумхалқийлик тушунчаси учта муҳим хусусиятни ўз ичига олади.

1) Тилни, жумладан адабий тилни ҳам халқ яратади, у жамоавий ижод маҳсулидир;

¹⁷⁶ Миронов С.А. О гетерогенном характере литературной нормы современного нидерландского языка. “Норма и социальная дифференция языка”, стр. 103.

¹⁷⁷ Дегтерева Т.А. Становление норм литературного языка, с.тр 12.

¹⁷⁸ Бу ҳақида қаранг: Адабий норма ва нутқ маданияти – Тошкент, 1983, 21-23-бетлар; Э.Бегматов А. Маматоз. Адабий норма назарияси, II-қисм – Тошкент, 1998, 99-100 бетлар.

2) Адабий тил шева ва лаҳжалардан фарқли равишда умумхалқнинг, умуммиллатнинг алоқа қуроли сифатида юзага келади;

3) Адабий тил ўз ривожини давомидида кенг ҳудуд бўйлаб тарқалади ва у умуммиллий ҳамда ягона тил бўлиб қолишга интилади. Бу адабий тил интилувчи доимий идеалдир.

Келтирилган хусусиятлар аслида адабий норманинг ўзига хос белгилари билан таъминланади. Адабий тил, айниқса, унинг миллий адабий тил шакли бугун миллат доирасида хизмат қилади, у муайян ҳудудни, бутун ижтимоий гуруҳларни тил жиҳатдан бирлаштиради¹⁷⁹. Адабий тилга хос бундай вазифа унинг нормалари ҳам ягона ва муштарак характерда бўлишини талаб этади. Шу туфайли адабий тилнинг миллий доирасида бирдан-бир тилликка интилиши унинг нормаларига ҳам умуммиллийлик бахш этади¹⁸⁰. Масалан, ўзбек адабий тилининг тавсифланган, қондалаштирилган, грамматикалар, луғатларда изоҳланган нормалари бутун Ўзбекистон ҳудудида ва ундан ташқаридаги барча ўзбеклар учун умумийдир: "Тилнинг ягоналиги, умумтил учун бўлган ҳаракат туғилаётган нормага умуммиллий характер бахш этади"¹⁸¹.

Келтирилган тушунчалар аслида бир-бири билан ўзвий боғлиқ бўлган ҳодисалардир. Буни шундай тушуниш мумкин. Қайд қилингандек, миллий адабий тилнинг умумий тил, ягона тилликка интилиши унинг нормаларига умуммиллий характер бахш этади. ўз навбатида, адабий тил нормаларининг умумхалқ, умуммиллий хусусиятга эга бўлиши миллий адабий тилнинг умумхалқлик вазифасини муваффақиятли адо этиш гарови ҳамдир.

Адабий тилнинг умумхалқ тили даражасига интилиши унинг миллий тилгача бўлган ривожини даврида

¹⁷⁹ Агаев А.Г. Функция языка как этнического признака. Сб. "Язык и общество", М. "Наука", 1968, стр. 136.

¹⁸⁰ Корлетиану Н.Г. Исследование лексических систем языка 1870-1899 гг. Кишинев, АДД, 1964, стр. 7.

¹⁸¹ Вопросы формирования и развития национальных языков. 1960, стр. 302.

ҳам мавжуд бўлади. Ёзма тилга таянувчи ягона ва умумий тил умуммиллий тил даражасида ўсиб етишга интилади.

Аммо адабий тилнинг бу интилиши чинакам демократик жамиятдагина тўла амалга ошади. Кенг жорий қилинган мажбурий таълим, ёшпасига саводхонлик, маърифат, санъат, адабиётнинг, шунингдек матбуот, радио, телевидение тармоқларининг халқ ҳаётига сингиб бориши адабий тилни умумхалқ мулкига, умуммиллий алоқа қуролига айлантиради. Натижада адабий тил нормалари ҳам ўз моҳиятига қўра умумхалқий характерда бўлади. Адабий норманинг кейинги хусусиятини аслида адабий тилни халқ тили негизида қайта ишлаш, унга халқ тилининг энг мақбул элементларини олишга интилиш каби омиллар таъминлайди. Шундай қилиб, аслида умумхалқ характерида бўлган адабий тил бу даврга келиб чинакам маънода умумхалқ мулкига айланади: “Адабий тил, ўз асосига қўра, умумхалқий тил, сўз санъаткорлари” томонидан қайта ишланган ижодий бойитилган тилдир. Шу туфайли уни умумхалқ тилига қарама-қарши қўйиб бўлмайди, аксинча уни халқ нутқий маданиятининг олий ютуғи деб баҳолаш лозим бўлади... Адабий ифодаларнинг восита ва нормалари бу тилда гаплашувчиларнинг барчаси томонидан яратилибгина қолмасдан, балки улкан маданий бойлик сифатида жамият уни эҳтиётлик ва ғамхўрлик билан ҳимоя қилади”¹⁸².

Адабий тилнинг кенг халқ оmmasига сингиб бориши ва адабий тил нормаларининг жамият аъзолари томонидан фаол ўзлаштирилиши миллий тил ва маданият эришган муҳим ютуқлардан ҳисобланади. Бунда айниқса адабий тил оғзаки шаклининг кенг тарқалиши алоҳида аҳамият касб этади.

Ўзбек адабий тили ҳозирда умумхалқ тили даражасига кўтарилган тилдир. Адабий тил эндиликда бутун ўзбек миллатининг ягона тилидир. Бу ҳол ўзбек адабий тили йигирманчи асрда эришган улкан ютуқдир.

Шундай қилиб, адабий тилнинг умумхалқий, умуммиллий алоқа қуролига айланиши унинг нормалари-

¹⁸² Тегетерова Т.А. Ставовление норм литературного языка. стр. 167.

га ҳам умумхалқий хусусиятни бағишлайди. Бу нормалардан адабий тил тарқалган барча ҳудудларда ҳамма бир хилда фойдаланади,¹⁸³ унинг қонун ва қоидаларига бўйсунлади. Мана шу бир хилда фойдаланиш адабий тилда гаплашувчиларда турғун нутқий маалакалар, кўникмаларни шакллантиради, уларни ягона адабий тил атрофига бирлаштиради. Натижада адабий тилда фойдаланувчи тил жамоаси юзага келади. Адабий тил нормаларининг мана шу тарзда ўзлаштирилиши бу нормаларга вазифавий жиҳатдан умумхалқийлик бағишлайди.

АДАБИЙ НОРМА—УСЛУБИЙ ТАРМОҚЛАНГАН НОРМА

Адабий норманинг бир томондан турғун ва стандарт ҳодиса, иккинчи томондан, маълум эластик қирраларга эга бўлган вариантлар ҳодиса эканлиги унинг ниҳоятда мураккаблигини кўрсатади. Адабий норма адабий тил тизимидаги ва нутқий ҳаётдаги мураккаб ҳодиса бўлиши билан бирга ушбу мураккаб ҳодисани “соддалаштириш”, ушбу нутқий талабларга кўра тақсимлаш, ўрни-ўрнига кўйиндек вазифани ҳам ўтайдди. Тилшунос Н.Н. Семенов адабий нормадаги ушбу хусусият ҳақида гапирар экан, адабий норма учун икки муҳим вазифа — нутқий вазифа ва тақсимлаш вазифаси ҳослигини қайд этади. Бундай тақсимлаш адабий тилнинг ҳудудий, ижтимоий, услубий тармоқланишига кўра амалга оширилади¹⁸³.

Адабий норманинг тил воситаларини тақсимлаш вазифаси бошқа ишларда ҳам қайд этилган. Чунинчи : “Норма тил системасида мавжуд бўлган структурал имкониятларнинг қўлланиш характерини белгилаб беради. У тилдаги турли изофункционал воситалардан фойдаланишни чегаралайди ва тартибга солади. Бошқача қилиб айтганда, норма ўзаро боғлиқ бўлган икки

¹⁸³ Семенов Н.Н. Проблема формирования норм немецкого литературного языка XVIII столетия, стр. 9-10.

вазифани — тилнинг амалга оширилиши ва тақсимлаш вазифасини бажаради”¹⁸⁴.

Демак, адабий нормага қатъий танланганлик, қатъий қайд қилинганлик билан бирга қатъий тақсимланганлик ҳам хосдир. Ушбу хусусиятлар адабий норманинг танланганлиги ва турғун хусусиятининг қанчалик барқарорлигини кўрсатади.

Адабий норма тил нормаларининг бошқа тип кўринишлардан максимал тармоқланган, тақсимланган ва функционал лозим воситаларга таяниши билан фарқланади. Аммо ушбу тақсимланиш ва тармоқланиш тилнинг турли структуравий кўринишларида, сатҳларида турли даражада бўлиши мумкин. Масалан, фонетик, морфологик, синтактик ва лугавий-семантик сатҳлар. Бу масалани аниқлаш учун тилнинг турли сатҳлари бўйича махсус тадқиқотлар олиб бориш лозим бўлади. Мазкур муаммога доир баъзи изланишлар тилшуносликда ҳозирга қадар, асосан, лексика соҳасида қисман олиб борилган.

Шундай қилиб, адабий норма учун, бир томондан, қатъий танлаш, қатъий равишда қоидалар остига олиш (регламентация) ва ёзма маъбалар мустаҳкамланган (фиксация) хос бўлса, иккинчи томондан, ўша хусусиятларга боғлиқ ҳолда адабий воситаларни қатъий тақсимлаш, функционал тармоқлантириш хусусияти хосдир. Хўш, адабий норма тил воситаларини қандай асосларга, қандай тамойилларга кўра тақсимлайди ва тармоқлантиради? Бу саволнинг қўйилиши қонуний. Бу саволга жавоб адабий норма ва услубларнинг ўзаро муносабатини ўрганиш орқалигина топилгани мумкин.

Услублар хусусий нормаларни туғдирувчи, унинг пайдо бўлиши ва яшашига сабаб бўлувчи омиллардан биридир. Норма ва услублар орасидаги муносабатлардан бири услуб (услублар)нинг адабий норма доирасида баъзи жузий, тармоқли нормаларни туғдиришидир.

Адабий норма услуб орасидаги муносабатни баҳолашга доир иккинчи қарашга кўра адабий норманинг услубий тармоқланганлиги норманинг сифатий

¹⁸⁴ Ақтуальные проблемы культуры речи. стр. 68.

томонини белгилайди. Ушбу қарашга кўра, адабий норма бошқа тип нормалардан кўпроқ функционал ва услубий тармоқланишга эришганлиги билан характерланади. Шунга кўра услубий тармоқланиш адабий норманинг муҳим белгиларидан бири деб қаралади. Ушбу белги адабий тилда тилнинг миллий тиллик, умуммиллий норматик даврида айниқса ёрқин намоён бўлади.

Адабий норма ва услублар орасидаги муносабатни баҳолашга қаратилган учинчи тип қарашга кўра, ҳар бир давр адабий нормаларини ушбу тилнинг жузий услублари белгилайди. Чунки ҳар бир давр ўша давр тилидаги у ёки бу лисоний воситаларнинг мақбуллиги ёки номақбуллиги ҳақида ўзига хос тасаввурларни, тамойилларни ишлаб чиқали ва нормативларни ўша асосида баҳолайди¹⁸⁵. Мана шундай сабабларга кўра тилшунослар тилдаги ўнарини ва ривожланишни, тил воситаларининг ўз ресурслар ва ўзланмалар ҳисобига бойишини услубий жиҳатдан тақсимланиши ва тармоқланиши билан боғлайди¹⁸⁶.

Норма билан услублар орасида келтирилган муносабатлар баъзи тилшуносларнинг нормани ва унинг моҳиятини услубий мезон билан боғлаб қўйишига олиб келди. Ю.А. Бельчиков шундай ёзади: “Норма услубий категориядир, чунки у нутқий алоқа жараёнида қўлланувчи тил фактини баҳолашни кўзда тутади”¹⁸⁷.

Ю.А. Бельчиков, бизнингча, бу ўрнида бир қатор масалаларни қориштириб юборади:

1) норма адабий тилнинг хусусиятими, услубнинг хусусиятими?

2) адабий норманинг пайдо бўлиши адабий тил билан боғлиқми ёки услублар билан боғлиқми?

3) услубий нормалар норманинг юзага келишига асосми ёки адабий норманинг функционал белгисими?

¹⁸⁵ Достерева Т.А. Культура письменной речи стилистика слова, -М. 1968, стр. 12.

¹⁸⁶ Сб. “Закономерности развития литературных языков. 1969, стр. 11-12.

¹⁸⁷ Сб. “Вопросы культуры речи”, М., 1961, стр. 7.

4) услубий нормалар умуми адабий норманинг тармоқларими ёки адабий норма услубий нормалар йиғиндисидан иборатми?

5) услубий нормаларнинг мавжудлиги умуми адабий норманинг яхлитлиги, турғунлигига қандай таъсир қилади?

6) услубан кенг тармоқланган адабий тиллар нормалари қандай баҳоланиши керак?

7) услубдаги барча лисоний ҳодисалар, элементлар барча услубларда бир хил нормативми? Масалан, бадиий услуб, содда сўзлашув услубидаги ҳодисалар қандай баҳоланиши керак?

8) хуллас, услуб ва услубий баҳоланиш адабий норманинг асоси ёки услуб адабий норма воситаларининг тақсимланиши учун бир восита, усул, ҳолосми?

Келтирилган масалалар тилшуносликда ҳали махсус текширилган эмас. Бу бадиий адабиёт тили сўзлашув нутқи деб номланувчи услубий қатламларнинг адабий тилга, адабий тил тизими ва нормасига муносабатини белгилашга доир турли-туман мулоҳазаларда ёрқин кўринади.

Услуб тушунчасининг тил нормаси ва адабий нормага боғлиқлиги аввало умумий қонуниятлар билан алоқадордир. Бунга кўра, адабий тил нормаси ўша тил системаси имкониятларининг конкрет реализацияси бўлиб, ушбу жараён турли белгилар, биринчи гада ҳудудий, ижтимоий ҳам услубий талаблар асосида юзага чиқади¹⁸⁸. Адабий тил нормаси олдига қўйилувчи услубий талаб, биз олдинги саҳифаларда кўриб ўтганимиздек, норманинг услубий тармоқланиши талабидир. Аммо тилшуносликда услуб ва норма муносабатида услубни адабий тил ва норманинг белгиси, талаби деб қарашдан ҳам кўра, уни норма ҳодисасига қирувчи хусусият, восита деган қараш устун туради.

¹⁸⁸ Гухман М.М., Семенов Н.Н. О социологическом аспекте рассмотрения имени его литературного языка. Норма и социальная дифференциация языка. М. 1969, стр. 19.

Услуб билан боғлиқ реал нормалар **услубий нормалар** деб юритилади. Услубий нормалар мана шу келтирилган маънода тилнинг фонетик, морфологик, талаффуз, орфографик, синтактик нормалари билан бир қаторда туриши лозим бўлади.

Тилшуносликда услубий нормалар термини ва тушунчаси келтирилган маънода учраб туради. Аммо **услубий норма тушунчаси** ҳозиргача етарли конкретликка эга эмас. Мана шу масалага доир айрим фикрларга мурожаат қилайлик.

Услубий норма, эслатиб ўтилганидек, умумий лисоний норманинг тармоғидан, кўринишидан бири деб қаралади. Бу маънода услубий норма умумий норманинг “услубий кўриниши” ёки услубий тармоқларга мослашган ҳолатларидир. Демак, услубий норма умумий нормасининг хусусий кўринишларидир.

Шу нарса характерлики, стилистикага оид талқиқотлар ва қўлланмаларда услуб ва норма ўртасидаги муносабат етарли очилмайди. Бундай ишларнинг баъзиларида “стилистик нормалар” термини тилга олинади¹⁸⁹. Аммо стилистик норма тушунчаси, бу норманинг бошқа тип нормаларидан фарқли томонлари мутлақо кўрсатилмайди. Натижада, бир томондан, услубий норма тушунчаси, иккинчи томондан, умумий норма ва хусусий нормаларнинг, жумладан айниқса адабий норманинг услубга муносабати ҳозирга қадар белгиланмасдан келмоқда. Баъзи ишларда нормани услубият учун қўшимча материал сифатида талқин этиш кўзга танланади. Шу учун ҳам тил нормаларига доир маълумотлар услуб тушунчаларидан кейин, илова тарзида берилади¹⁹⁰.

Норма ва услуб ўртасидаги муносабатни илмий белгилани бир қатор жиддий масалаларни ҳал этиш билан боғлиқдир.

Маълумки, тилнинг ҳар бир сатҳи ўз материали, яъни лисоний бирликларига эгадир. Масалан, фонетика сатҳи-фонема, графика сатҳи-графема, морфология

¹⁸⁹ *Кожина М.В.* *Стилистика русского языка*, 1977, стр. 16.

¹⁹⁰ *Шомақсудов А.* *Ўзбек тили стилистикаси*. Тошкент, 1974, 71-бет.

сатҳи-морфема, лексика сатҳи—сўз (лексема), синтаксис сатҳи-сўз бирикмаси, гап ва б. Услубий сатҳда ҳам мана шундай мустақил, лисоний бирикмалар борми? Биринчи қарашда, ҳар бир услуб ўз мустақил воситаларига эгадек туюлади. Аслида эса бу воситаларнинг йўқлигини кўрамиз. Чунки ҳар бир нутқий услубда тилнинг биз қайд қилган сатҳларига хос лисоний норматив birlikлар ўзига хос тарзда қўлланилади. Бунда нутқнинг тури, нутқий шароит, мавзу, сўзловчи ёки ёзувчининг ижтимоий муҳити, дунёқарashi, тилни қанчалик эгаллаганлик даражаси ва бошқалар услубий мезонлик родини ўйнайди. Шу билан бирга адабий норманинг кўринишлари, тиллари функционал усулларнинг ҳар бирига турли даражада дахлдордир. Бунини схемада куйидагича кўрсатиш мумкин:

Функционал усуллар	Тил нормалари									
	Фонетик	Орфоэпик	Акцентологик	Орфографик	График	Лексик	Семантик	Морфологик	Сўзсозлик	Синтаксик
I. Сўзлаш услуби	+	+	+			+	+	+	+	+
II. Илмий оммабоп услуб: а) ёзма шакл б) оғзаки шакл	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
III. Илмий услуб: а) ёзма шакл б) оғзаки шакл	+			+	+	+	+	+	+	+
IV. Расмий идоравий услуб а) ёзма шакл б) оғзаки шакл	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
V. Адабий-бадвий услуб	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
VI. Махтубий услуб ¹⁹¹	+			+	+	+	+	+	+	+

¹⁹¹ Д. Розенталь, М. Теленкова. Практическая стилистика русского языка 1976, стр. 11.

Схемадан чиқариладиган баъзи хулосалар қуйидагича:

1. Тилнинг фонетик, лексик, семантик, морфологик, сўз ясалиш ва синтактик нормалари барча функционал услублар учун умумий тарзда ҳосилдир. Аммо ушбу нормаларнинг ҳар бир конкрет услубда амалда бўлиш хусусиятларини махсус ўрганиш ва белгилаш лозим бўлади.

2. Тилнинг орфоэпик, акцентологик, шунингдек, кўп ҳолда фонетик нормалари фақат оғзаки нутқ учун (услубларнинг оғзаки шакли учун) тааллуқдир. Аммо бадиий услубнинг ёзма матнларида бадиий, тасвирий восита сифатида орфоэпик, акцентологик, фонетик нормалар намунасида фойдаланиш мумкин.

3. Тилнинг график ва имловий нормалари ёзув, ёзма нутқ билан боғланганлиги учун фақат ёзма нутқ учун ҳосилдир.

4. Сўзлашув услубига хос нутқий материаллар ёзилганда (масалан, бадиий адабиётда персонажлар нутқи), аксинча, ёзма нутққа хос, ёзилган матн ўқиб берилганда оғзаки ва ёзма нутқ нормаларида алмашишлар, қоришишлар юз беради. Бундай ҳолатдаги матнларни, масалан, ёзма нутқнинг ўқиб берилган ҳолатини, аксинча, оғзаки нутқнинг ёзилиб олинган ҳолатини қайси услубга тааллуқли деб билиш мунозаралидир.

Юқорида келтирилган хусусиятлар “услубий норма” ҳолисасими? Келтирилган схемалардан шу нарса маълум бўладики, функционал услублар тил нормаларининг конкрет нутқий кўринишларида ишлатилиш, қўлланиш шарти мунозаралидир.

Ушбу мезон асосида ҳар бир услубда юзага келувчи функционал ҳолатлар ўша услубни характерлайди яъ ўша услубнинг ўзига ҳослигини кўрсатади. Мана шу ўринда икки ҳолисани ажратиш олишга тўғри келади:

а) услуб терминининг нутқий мезон сифатидаги ҳолисани ифодалаш;

б) услуб терминининг ўша мезон талаби асосида конкрет услубда юзага келувчи тил воситаларининг

қўлланиш хусусиятларини ифодалаш. Мана шу кейинги ҳолат учун **услубий нормалар** терминини қўллаш мумкин. Демак, услубий нормалар нормаларнинг ҳар услуб мезонига мос равишда қўлланиши, тармоқланишидир.

Демак, услубий норма тил норматив воситаларининг ўзи эмас, балки ўша нормаларнинг амалда қўлланиш ҳолатидир. Мана шунга кўра тил нормаси нутқдан, услубий матеъдан ташқарида мавҳум, умумий хусусиятта эга бўлади: “Тилнинг структура ва нормаси абстракциядир. Аслида индивидуал нутқ ўрганилади, у стилистикада нутқий асар (“речевое произведение”) – матн сифатида намоён бўлади. Шундай қилиб, матн услубшunosлиқнинг бирдан-бир эмпирик материалidir”¹⁹².

Бинобарин, стилистик нормалар реализация қилинган конкрет нутқий қўлланишлардир. Тилшунос В.И. Кодоховнинг мана бу факти ўринлидир:

“Тил стиллари – бу тил нормасининг коммуникатив ва функционал кўринишларидир. Диалектлар ўзусидан фарқли равишда тил услублари фақатгина кўникялган ҳолат эмас, шу билан бирга у услубшunosлик бўйича қўлланмаларда қайд қилинган анъана ҳамдир. Бироқ адабий тил нормаларидан фарқли равишда унинг услублари жуда ҳам умуммажбурий ва кодификацияланган эмас”¹⁹³.

Шундай қилиб, стилистик нормалар тил нормаларининг функционал, яшаш нормаларидир. Демак, услубий нормалар тил нормаларининг ўзи эмас, балки уларнинг функционал ҳолатидир. Мана шу маънода услубий норма тил нормалари билан бир қаторда турмайди, балки ҳар бир конкрет норма учун алоҳида-алоҳида тааллуқлидир.

Хуллас, адабий нормага услубий тармоқланганлик хосдир. Адабий норманинг хусусиятлари ҳар бир нутқий услубда ўзига хос тарзда, турли даражада намоён бўлади. Услубий тармоқланганлик адабий норманинг маълум метёрлар доирасида ўзгариб ва бойиб бориши учун

¹⁹² *Линдвуд Н.В.* Стилистика современного английского языка. 1973, 55-56.

¹⁹³ *Кодохов В.И.* Общее языковедение, 174.

замин ҳозирлайди. Услубий нормаларни ўрганиш лисоний норма тилларининг ҳар бир нутқий услубда ўзига хос тарзда вазифа адо этиш қонуниятларини тадқиқ қилиш демақдир.

СЎНГИ СЎЗ

Адабий тил, адабий норманинг хусусиятларини тадқиқ қилиш бу муаммонинг қанчалик мураккаб ва серқирра ҳодиса эканини, ушбу масала тилшунослиқда яхлит ҳолда ҳали фундаментал равишда ўрганилмаганлигини кўрсатди. “Адабий норма назарияси” деб аталган уч қисмли ушбу тадқиқотда мана шу эзгу мақсадни адо этишга ҳаракат қилинди. Аммо ушбу ниятга умумий, умумназарий тарздагина, мухтасар таҳлиллар орқалигина эришилди. Келгусида адабий норманинг ҳар бир тилни, ҳар бир мезонни, унинг хусусиятлари, конкрет тилларнинг, жумладан ўзбек тилининг бой лисоний материаллари асосида янада чуқурроқ тадқиқотлар олиб боришга муҳтождир. Адабий норманинг назарий ҳамда амалий муаммолари нутқ маданияти, услубшунослиқ, нутқ этикаси ва эстетикаси нуқтаи назаридан ҳам ўрганилиши лозим бўлади. Бу муаммоларнинг ҳар бири салмоқли фундаментал тадқиқотларга объект бўла олади.

Келажакда мана шундай ишларни яратишга жазм қилган тадқиқотчилар “Адабий норма назарияси” (1997-1998-1999-йиллар) муаллифлари ушбу ғоят мураккаб илмий муаммоларнинг нотекис ва тор, кўп ҳолда номаълум, характерли сўқмоқларига биринчи бор қадам қўйганларини, шу тўғрисида улар табиий равишда арзирли ютуқлар билан бирга мунозарали, баъзан нуқсонли қадамлар ҳам ташланганини кечири оладилар ҳамда уларни тўғрилашга, тўлдиришга интиладилар, деб умид қиламиз.

МУНДАРИЖА

СЎЗ БОШИ	3
Адабий норманинг ўзига хос хусусиятлари	11
Адабий норманинг шаклланиш, яшаш ва ривожланиш қонуниятлари	24
Адабий норманинг объектив мавжуд ва мавжудлилиги	25
Адабий норма — онгли равишда ишланган (кодификацияланган) норма	30
Адабий норма — махсус танланган ва баҳоланган норма	41
Адабий — норма муайян қоидаларга солинган норма .	54
Адабий норма — ёзувда мустақкамланган норма	59
Адабий норма — намунавий, нуфузли норма	61
Адабий норма — объектив зарурий норма	66
Адабий норма — замонавий (синхрон) норма	68
Адабий норма — коммуникатив жиҳатдан зарурият ва мақсадга мувофиқ норма	73
Адабий норма — вариантдор норма	78
Адабий норма — турғун (стабил) норма	89
Адабий норма — анъанавий ва тенденциоз норма . . .	97
Адабий норма — ўзгарувчи (динамик) ва ривожланувчи норма	102
Адабий норма — тан олинган, анланган норма	116
Адабий норма — умумқўлланувчан ва умуммажбурий норма	119
Адабий норма — умумхалқий норма	125
Адабий норма — услубий тармоқланган норма	128
СЎНГИ СЎЗ	137

Илмий-оммабоп нашр

Эрнст Азимович БЕГМАТОВ,
Абди Эшонкулович МАМАТОВ

АДАБИЙ НОРМА НАЗАРИЯСИ
(Адабий норманинг шаклланиш ва яшаш
қонуниятлари)
III қисм

Тошкент, 1999, 148 бет.

Бонь муҳаррир Т. Эшбеков
Муҳаррир А. Убайдуллаев
Тех. муҳаррир С. Ашимов
Мусаххих К. Ҳайдаров

Муаллифлар тақдим этган оригинал тарҳдан
босишга руҳсат этилди. Қоғоз ўлчами 84х108 1/32.
Нашириёт-ҳисоб тобоғи 6,7. Нашр тобоғи 9,2. Газета
қоғози. Ротопринт. Адади 500 нусха. Буюртма 4210
Баҳоси келишилган нарҳда.

Самарқанд вилоят босмаҳонаси. 703000.
Самарқанд шаҳри, профессор Улуғ Турсунов кўчаси.
82.